

ઓપિનિયન

यो वै भूमा तत् सुखम्।

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 18 • પ્રકરણ : 10 • સળંગ અંક : 214

26 જાન્યુઆરી 2013

ડિજિટલ અવતાર - ચોત્રીસ

જિંદગીના રસને પીવામાં કરો જલદી 'મરીઝ', એક તો ઓછી મદિરા છે, ને ગળતું જામ છે

• વિપુલ કલ્યાણી

'તેર અને સોળ વર્ષની વય વચ્ચેનાં કિશોર-કિશોરીઓ રોજ-બ-રોજ વિવસ્ત્ર [naked] તેમ જ અસંદિગ્ધ [explicit] છબિઓની આપ-લે કરતાં હોય તે હવે વિલાયતભરમાં સામાન્ય બનવા લાગેલું છે.' ગઈ 11 ડિસેમ્બરે, અહીંની સુખ્યાત ટીવી ચેનલ - 'ચેનલ ફોર' પર, આવો વિષદ સમાચાર-હેવાલ રજૂ કરવામાં આવેલો. વળતે દિવસે ય તે અંગેના કાનૂન સમેતના બીજાં પાસાંઓની એક ચર્ચાબિઠક પણ 'ચેનલ ફોર' યોજાવી. National Society for the

આ પૂર્વજ વાનર, ઈશારે જણાવે છે તેમ, કોઈ જોતું નથી, કોઈ સાંભળતું નથી, કોઈ બોલતું ય સુધ્ધાં નથી !

ખેર ! ... અખબારી હેવાલ અનુસાર, 'દારુલ ઊલૂમ દેવબંદે' પોતાના વિદ્યાર્થીઓ કેમેરાવાળા મોબાઈલ વાપરે તે પર પ્રતિબંધ મૂક્યો છે. આ અને આવા પ્રતિબંધોથી કોઈ ઊકેલ આવે તેમ અનુભવ કહેતો નથી. તેને સારુ તો આરંભિક સ્તરેથી, મજબૂત ને તર્કબદ્ધ કેળવણી આપવી જરૂરી હોય.

આમ, આ મામલો, ભલા, ક્યાં જઈને

Prevention of Cruelty to Children (NSPCC) તેમ જ 'ચેનલ ઊભશે ?

ફોર'ના સંશોધકોએ સતત છ મહિના આ તરતપાસને સારુ આપેલા.

આનું માત્ર વિલાયતમાં જ બનતું હોય અને અન્યત્ર નહીં થતું હોય, તેમ, કોણ, ભલા, કહી શકશે ? મોબાઈલનો હવે રાફડો જ જ્યારે ફાટ્યો છે, અને નજીવ દરે જગતભરમાં ચોમેર, અત્રતત્રસર્વત્ર, તે પ્રસરી ગયા છે, ત્યારે આપણી જમાતમાં ય તેનો રેલો ન જ પૂર્યો હોય, તો જ નવાઈ ! આ હેબક કે હેરતની દેખીતી બાબત લાગતી હોવા છતાં, આ હેવાલ મુજબ, ભઈલા, આ 'પેઢીધર યોનભાવ' [generation sex] છે. મોબાઈલ ફોન વાટે આવા વિવસ્ત્ર ફોટાઓની આપ-લેને જમાત 'સેક્સ્ટીંગ'[sexting]ને નામે ઓળખે છે. પરિણામે, લગરીક આંતરપ્રવેશ કરી, ખુદને તપાસીએ કે આપણી દેખીતી સમજ, ફક્ત, નરી શાહમૃગવૃત્તિ તો નથી ને ?

આપણને થાય : આ વર્તણૂક અંતિમ છેડાની છે; પણ ધીરા ખમીએ, આ પેઢીઓ માંહે તે રોજરોજની સામાન્ય ઘટના છે, તેમ હેવાલ જણાવે છે. એક કિશોરે કહેલું : 'દર અઠવાડિયે ઓછામાં ઓછી બેત્રણ છબિ મોકલવાનું મને કહેવામાં આવે છે.' બીજે કહે : 'કોઈ પણ કિશોરીનું મોં જોવા પામીએ તે પહેલાં, તેનાં સ્તન ચક્ષુગોચર થાય છે.' - આ પંદર વરસનાંઓનો અનુભવ હતો ! આમાં સંકળાયેલાં કિશોર-કિશોરીઓ આ 'રોકદાર' ડિજિટલ વિશ્વને ભયજનક જોતા નથી. એક કિશોર કહેતો હતો : 'આથી વાલીઓ અને માબાપને આઘાત પહોંચતો હશે, પરંતુ અમારે માટે તો આ રોજિંદો જીવનવ્યવહાર છે. આ સ્વાભાવિક છે, - આ વૃદ્ધ વિકાસનો જ ભાગ છે.'

આપણો સમાજ ધૂંવાંપૂવાં થતો, બંને હાથ ઊંચા કરી, કમકમટીભર્યો આણગમો વ્યક્ત કરે, તો કદાચ અસ્થાને નહીં હોય. અશ્લીલ સાહિત્યસામગ્રી પર પ્રતિબંધ મૂકીને તેમણે હાશકારો અનુભવેલો જ હશે, પરંતુ ટેકનોલોજીએ તો હરણકાળ જ ભરી છે. હજુ 'ફોરજી'[4G]ને તો આવવા દો, ત્યારે તો વીડિયોનું પ્રસારણ પણ સુલભ થવાનું છે. અને આની આપ-લેને કોઈથી રોકી રોકાવાની નથી. પડખે બેઠા

વિશ્વ સ્તરે કામ કરતી ટેલિકોમ સંસ્થા 'જીએસએમ એસોસિયેશન'ની

એક માહિતી અનુસાર, ભારતમાં જ સમૂળી જનસંખ્યા સામે 26 ટકા લોકો પાસે મોબાઈલ ફોન છે. એટલે કે મુલકમાં આશરે 38 કરોડ મોબાઈલફોન છે. શાસન આ વિગતને પડકારે છે અને કહે છે કે તે આંક 70 કરોડ ઉપરાંતનો છે !

આ 'ગ્લોબલઆઈઝેશન'નો જમાનો છે. બજારની રૂખ પર શાસકો

ચકનાચૂર નાચેકૂદે છે અને વળી ચોમેર 'ગ્રાહકવાદ' ઝાલ્યો ઝલાય તેમ રહ્યો નથી, ફાલ્યોફૂલ્યો જાય છે ! તે રાતે ન વધે એટલો દિવસે વધે છે; દિવસે ન વિસ્તરે તેટલો રાતે પથરાતો રહે છે.

આપણી જમાતે, આપણી સંસ્થાઓએ, બહુ મોડું થઈ જાય તે પહેલાં, આ વિશે, વખત કાઢી, દૂરંદેશ ચિંતન કરી, માર્ગદર્શી તોડ કાઢવાનો આ વખત છે.

અદ્ભુત મેળો

• દીપક બારડોલીકર

લો,
2012નો
લક્ષ્યાયમાન
અંતિમ સૂરજ પણ ડૂબી ગયો !

અને
છવાઈ ગયું છે -
આહા
આતશબાજીની
સુરમ્ય રંગશેડોથી
2013નું ઊઘડતું આકાશ !
જાણે
જામ્યો ન હોય
રંગ-ઉમંગનો અદ્ભુત મેળો !
પાર ઊતરતો ન હોય
સ્નેહ, સાહ્યનો તિલસ્મી બેડો !
ખુદા કરે ને
સતત જામેલો રહે
આ અદ્ભુત મેળો -
આ વરસના સામા છેડા સુધી !
શાંતિ, સલામતીના ડેરા સુધી !

'દિલ્લી સામૂહિક બળાત્કાર'ને કારણે ભારતમાં જ નહીં, દુનિયાભરમાં હોહા મચી છે. જાનીમાની હસ્તિઓ પણ ચિત્રવિચિત્ર નિવેદનો કરતા રહ્યા છે, અને તેથી વિવાદોનો વાવંટોળ ફૂંકાયા કર્યો છે.

સંચાર વ્યવસ્થાના માર્ગદર્શક તેમ જ ડિઝાઈનર કિરણ ત્રવેદી કહેતા હતા તેમ, સમાજની પિતૃસત્તાક માનસિકતા છેલ્લા થોડા દિવસોમાં બરાબર સામે આવી ગઈ છે. નેતાઓ, ધાર્મિક-સામાજિક સંગઠનોના વડાઓ અને બાબા/બાપુઓ/ગુરુઓ જે રીતે સ્ત્રીઓ પ્રતિની ધૃણા, તિરસ્કારથી ભરેલી (mysogynistic) અને જાતીય અપમાનજનક (sexist) વાતો કરી રહ્યા છે; કેટલાક કટારથીઓ ઊર્ધ્વગામી ઉદારમતી (પ્રોગ્રેસિવ લિબરલ) નવ્ય-વિચારથી સામા છેડાના, માનવીય મૂલ્યોને નુકસાનકારક અને સામાજિક રીતે સંકુચિત અને વિકૃત લખાણો કાયમની જેમ પીરસતા રહ્યા; જાણે કે બળાત્કાર માટે સ્ત્રીઓ પોતે જવાબદાર હોય !! જો કે આ વખતે પહેલી વાર મીડિયામાં અને ખાસ કરીને સોશયલ મીડિયામાં, પુરુષપ્રધાન સામાજિક વ્યવસ્થા (patriarchy) સામે વિરોધનો સૂર મોટા પાયે ઊઠ્યો છે. 'જનતંત્ર કા

ઓપિનિયન

- "ઓપિનિયન" ગુજરાતી ભાષાનું ઈન્ટરનેટી માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- "ઓપિનિયન"ના વાંચક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે. રસ ધરાવનારાઓએ સત્વરે પોતાનો 'ઈ.મૈલ આઈ.ડી.' મોકલવો જરૂરી બને છે.
- "ઓપિનિયન"માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- "ઓપિનિયન"નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જોટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

"ઓપિનિયન"

'Holly Cottage',
13 Ferring Close,
HARROW, Middlesex HA2 0AR [U.K.]

e.mail :
vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે સંપર્કનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale
Street, Opera House, MUMBAI - 400 004

e.mail : bharti_parekh@hotmail.com
સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

"ઓપિનિયન"નું આ ડિજિટલ અવતરણ છે. અને ગમતાનો ગુલાલ કરવાની દરેકને રજામજા જ હોય.

જન્મ' નામક કાવ્યમાં કવિ રામધારીસિંહ 'દિનકર' લખે છે, તેમ :

जनता जब कोपाकुल हो भृकुटि चढाती है;
दो राह, समय के रथ का घर्घर-नाद सुनो,
सिंहासन खाली करो कि जनता आती है।

આ ધર્ધરનાદનો રથ દિલ્હી સમેતાના નગરો અને શહેરોમાં ફરી વળ્યો છે. અને તરુણાઈએ લોકનાદ જગવવાનો રાખ્યો છે. ... પણ પછી શું ??

આ માનસિકતાને પોષનારા બળોમાં અખબારો ઉપરાંત આપણા વિધવિધ ધાર્મિક સ્થાનકો, સંતો-મહંતો, પુરોહિતો, બાવાઓ, સાધુઓ, મુલ્લા, મૌલવીઓ, પાદરીઓ, પૌરાણિક વારસાના છડીદાર આગેવાનો તેમ જ આ સૌના પોઠિયાઓ પણ પૂરેવચ્ચ છે. જાણ્યેઅજાણ્યે મનુવાદી માનસિકતામાં રાચતા લોકો 'યજ્ઞ નાર્યેષુ પૂજ્યતે રમંતે તન્ન દેવતા'નો પોપટપાઠ જપતા જોવા મળે છે. હકીકતે આ સરિયામ સામન્તવાદી વિચારધારામાં સ્ત્રીઓ દ્વિતીય સ્તરની નાગરિક હોય તેવો જ વર્તનવ્યવહાર જોવા મળે છે.

ખેર! ... અને આવું ફક્ત ભારતમાં જ બને છે તેવું તો નથી. કોઈ મુલક કોરો હોય તેમ જણાતું નથી. અહીં વિલાયતમાં, એક વેળાના ખ્યાતિપ્રાપ્ત નાઈટલુડ મેળવનાર જિમી સેવિલના 'ઉપાડા' ને 'ગોરખધંધા'ના ઢગલાબંધ દાખલાઓ બહાર પડવા લાગ્યા છે ને !

16 જાન્યુઆરી 2013ના "નિરીક્ષક"માં, જાણીતાં સમાજશાસ્ત્રી કલ્પના શાહ લખે છે, 'આપણી સમાજવ્યવસ્થા પુરુષપ્રધાન છે, અર્થાત્ પુરુષના આધિપત્યવાળી વ્યવસ્થા, જેમાં સ્ત્રીનું સ્થાન અને દરજ્જો ગૌણ ગણાય છે. પુરુષપ્રધાન વ્યવસ્થાના નિયમ પ્રમાણે સ્ત્રીની શ્રમ શક્તિ, પ્રજનન શક્તિ અને જાતીયતા પર પુરુષનો અંકુશ. સ્ત્રીઓની સમસ્યાઓનું મૂળ અહીં છે. વળી, પુરુષપ્રધાન વ્યવસ્થાને ધર્મનો સંપૂર્ણ ટેકો છે. મૂડીવાદી બજાર વ્યવસ્થા તેનો લાભ ઉઠાવે છે.'

કલ્પનાબહેનની કલમ સબળ મુદ્દે આગળ ધપે છે : 'સ્ત્રી અને પુરુષ માટે જાતીયતાના બેવડા ધોરણો પ્રવર્તે છે. સ્ત્રીની જાતીયતા સાથે ઈજ્જત, શીલ, શરમ અને પવિત્રતાનાં નૈતિક મૂલ્યો જોડવામાં આવે છે. પરિણામે સ્ત્રીની જાતીય પવિત્રતા સાચવવાની જવાબદારી જે તે સ્ત્રીની પોતાની તેમ જ સાથે તેના કુટુંબ, ગોત્ર, પેટાજ્ઞાતિ અને જ્ઞાતિની બની રહે છે. સ્ત્રીઓ પર આમ આધિપત્યનાં સ્તર ચઢેલાં હોય છે. જે કોઈ કુટુંબ, સમુદાય કે દેશના પુરુષોને નીચા પાડવા હોય કે શરમજનક સ્થિતિમાં મૂકવા હોય તો તેમનાં કુટુંબ, સમુદાય કે દેશની સ્ત્રીઓ પર બળાત્કાર તેમને માટે હાથવગું હથિયાર બની રહે છે. મોરલ પોલિસીંગ તેનું આડ પરિણામ છે.'

આવું આવું છતાં, બધિર આગેવાની ચલાયમાન થાય તેમ લાગતી નથી. કેમ કે તેના પાયામાં હજારો વર્ષની માનસિકતા જળોની જેમ ચોંટી બેઠી છે. તેને સારુ કાયદાકાનૂનમાં બદલાવ માત્રથી ઊકેલ આવે તેમ નથી. ઈંસીનો ગાળિયો આરોપીને પહેરાવીને ય

પરિસ્થિતિને ઝબ્બે કરી શકવી મુશ્કેલ બનવાની છે. તેને માટે ધડમૂળથી સમગ્રું કાર્ય હાથ ધરવું પડે. સમાજને સ્વસ્થ બનાવવા, રાજકારણ, ધર્મકારણ, શાસનના એકેએક અંગને કેળવવા પડે. તે જંગી કામ છે. બુદ્ધ, મહાવીર, મહમ્મદ, જિસસ, જરથુષ્ટ્ર, શંકર, નાનક, કબીર, ગાંધી સરીખા સરીખા વિરાટ લોકકેળવણીકારોને સારુ વાયુશૂન્યતા પૂરવાને આલ્વાન કર્યા વગર કોઈ જ ચારો નથી. આને સારુ જાતભાતની આપણી નાનીમોટી ને કેન્દ્રવર્તી સંસ્થાઓ સાબદી થઈ શકશે કે ? ... કોણ કહી શકશે ? ! ?

વિલાયતને કેન્દ્રમાં રાખીને બે અગત્યની વાત છેડવા મન છે. એક, કહે છે કે કેન્દ્રીય સરકાર સજાતીય લગ્નને સારુ ટૂંકમાં એક ધારો ઘડવા માગે છે. ધર્મના થાનકોમાં આવાં આવાં લગ્ન કરવાની બે પાત્રોને જે ઈચ્છા હોય, તો તેને સારુ જરૂરી સગવડ કરવાની જોગવાઈ તે ધારામાં હશે. ઈસાઈ દેવળોમાં છૂટછાટ આપવાની શાસકોને તાલાવેલી છે. પણ અન્ય ધર્મમથકોને આ છૂટછાટ હશે કે ? અને જે ન હોય, તો ઈસ્લામ, હિન્દુ, યહૂદી સરીખા સરીખા ધર્મસંપ્રદાયો અને ફિસ્કાઓના કર્ણધારો આને સારુ તૈયાર છે કે ?

ધર્મથાનકો, લઘુવાંશિક સમૂહ માધ્યમોમાં આ બાબત અંગે નરી ચુપકીદી જોવા મળે છે. આ આગેવાની બેશરમની હદે મૂરઝાયેલી લાગે છે.

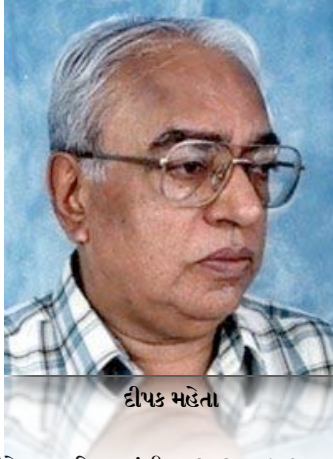
બે, બ્રિટિશ સમૂહ માધ્યમોને ક્ષેત્રે જે રીતરસમ ચાલતી રહી છે અને તેને કારણે જે નીતિમત્તા પેદા થઈ છે, તેની ઊંડી તરતપાસ કરતો લેવિસન અહેવાલ નવેમ્બર 2012 દરમિયાન બહાર પડી ગયો છે. આ હેવાલ અનુસાર, સાંપ્રત 'પ્રેસ કમ્પેલેન્ટ્સ કમિશન'ની જગ્યાએ નવી સ્વતંત્ર જોગવાઈ કરવાનું સૂચન થયું છે. એ ખરું; પણ લઘુવાંશિક સમૂહ માધ્યમોને આમાં આવરી લેવાય તે અત્યંત અગત્યનું છે. ગુજરાતી ઈતર ક્ષેત્રે ય પ્રશ્નો હશે; પણ ગુજરાતીમાં તો બોડી બામણીનું ખેતર જાણીને જેનીતેની પછાડી પડી જઈ, યેનકેનપ્રકારેન પોતાનું આધિપત્ય ઠોકી બેસાડવાના અનેક વરવાં દાખલાઓ આપણે અનુભવેલા છે. આથી આ લઘુવાંશિક સમૂહમાધ્યમોનો સૂચિત કાયદાકાનૂનમાં સમાવેશ થાય તે ભારે મહત્વનું બને છે.

પાનખીડું :

મેં તજી તારી તમન્ના તેનો આ અંજામ છે,
કે હવે સાચે જ લાગે છે કે તારું કામ છે.
છે સ્ખલન બે ત્રણ પ્રસંગોમાં મને પણ છે કબૂલ,
કોણ જાણે કેમ આખી જિંદગી બદનામ છે.
એક વીતેલો પ્રસંગ પાછો ઉજવવો છે ખુદા!
એક પળ માટે વીતેલી જિંદગીનું કામ છે.
મારી આ મજબૂર મસ્તીનો નશો ઊતરી ગયો,
આપ પણ એવું કહો છો કે મને આરામ છે !
કોણ જાણે કેમ સાંભળતાં જ દિલ દુખતું હશે !
આમ હું માનું છું તારું નામ પ્યારું નામ છે.
આપની સામે ભલે સોદો મફતમાં થઈ ગયો,
આમ જે પૂછો બહુ મોઘાં અમારાં દામ છે.
જિંદગીના રસને પીવામાં કરો જલ્દી 'મરીઝ',
એક તો ઓછી મદિરા છે, ને ગળતું જામ છે.

- 'મરીઝ'

જેમ ભારતના રાજકીય ઇતિહાસમાં ૧૮૫૭ની સાલ સીમાચિહ્ન રૂપ છે, તેમ ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ ૧૮૫૭ની સાલ સીમાચિહ્ન રૂપ છે. કારણ, ભારતીય સાહિત્યની પહેલી નવલકથા ૧૮૫૭માં પ્રગટ થઈ હતી. આ નવલકથા તે બાબા પદમનજીની મરાઠી નવલકથા યમુનાપર્યટણ. આ નવલકથા પ્રગટ થઈ તે જ અરસામાં દેશના સામા કાંઠે, ટેકચંદ ઠાકુર ઉર્ફે પીયારીચંદ મિત્રા બંગાળી ભાષાની પહેલી નવલકથા આવા ઘરેર દુલાલ 'માસિક પત્રિકા' નામના પોતાના સામયિકમાં ધારાવાહિક રૂપે પ્રગટ કરી રહ્યા હતા. પણ તે પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થઈ ૧૮૫૮માં. ૧૮૬૬માં પ્રગટ થયેલી નંદશંકર મહેતાની 'કરણધેલો' એ ભારતીય ભાષાની ત્રીજી નવલકથા. ૧૮૫૭ના વર્ષમાં આપણા દેશમાં જે ત્રણ યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ તેમાંની બે મુંબઈ અને કલકત્તા ખાતે શરૂ થઈ હતી. પહેલી બે નવલકથા આપણને મરાઠી અને બંગાળી પાસેથી મળે છે તે સાવ અકસ્માત નથી. આ યુનિવર્સિટી શરૂ થઈ તે પહેલાં યાજ્ઞસિક વર્ષે બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી અને કલકત્તા પ્રેસિડેન્સીમાં બ્રિટિશ પદ્ધતિનું શિક્ષણ આપતી નિશાળો શરૂ થઈ ચૂકી હતી, અને તેમાં ભણતા છોકરાઓ અંગ્રેજી સાહિત્યની કૃતિઓના સંપર્કમાં આવી ચૂક્યા હતા. આ પરિચયને પ્રતાપે અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલી કૃતિઓ જેવી કૃતિઓ પોતાની ભાષામાં લખવાના કોડ તેમના મનમાં જાગ્યા.

દીપક મહેતા

આપણા દેશની ઘણીખરી ભાષાઓ પાસે કવિતા કે પદ્યની તો ઠીક ઠીક લાંબી અને સમૃદ્ધ પરંપરા હતી, પણ વિવિધ ગદ્ય પ્રકારોનું ખેડાણ કરવા માટેની પ્રેરણા તો અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી મળી. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતીય સાહિત્યમાં ગદ્યકથાનું સ્વરૂપ ખેડાયેલું જોવા મળે છે, પણ જેને આપણે મરાઠીમાં કાદમ્બરી તરીકે અને ગુજરાતીમાં નવલકથા તરીકે ઓળખીએ છીએ તે ગદ્ય પ્રકાર તો આપણે અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી અપનાવ્યો છે. એક ભાષાનો કોઈ સાહિત્ય પ્રકાર બીજી ભાષામાં અપનાવાય તે પહેલાં મોટે ભાગે પહેલે અનુવાદથી થતી હોય તેવું જોવા મળે છે. ઓગણીસમી સદીમાં ઘણાખરા મરાઠીભાષી અને ગુજરાતીભાષી પ્રદેશો એક જ રાજકીય-સાંસ્કૃતિક-શૈક્ષણિક એકમ બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીના ભાગ હતા. એટલે એ જમાનાના આ બંને ભાષાના સાહિત્યની કેટલીક ભૂમિકા સમાન હતી. બંને વિસ્તારોમાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ સક્રિય હતા. અલબત્ત, ધર્મપ્રચારના એક ભાગ રૂપે, પણ બાઈબલ અને બીજા કેટલાક ગ્રંથોના અનુવાદ તેમને હાથે મરાઠી અને ગુજરાતીમાં થયા. પહેલી અનુવાદિત નવલકથા પણ આ બંને ભાષાઓને ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારની આડપેદાશ રૂપે મળી. બંને ભાષાઓમાં પહેલો અનુવાદ થયો તે પણ એક જ કૃતિ, જેન બનિયનની 'અ પિલગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ'નો. હરિ કેશવજીનો મરાઠી અનુવાદ યાત્રિકકમણ નામે અમેરિકન મિશન તરફથી મુંબઈના ગણપત કૃશ્નાજીના છાપખાનામાં છપાઈને ૧૮૪૧માં પ્રગટ થયો. તો તેનો ગુજરાતી અનુવાદ ૧૮૪૪માં પ્રગટ થયો. યાત્રાકરી નામે એ અનુવાદ રેવરંડ વિલિયમ ફૂલાવરે કર્યો હતો અને સુરતના મિશન પ્રેસમાં તે છપાયો હતો.

પહેલી મરાઠી નવલકથા યમુના પર્યટણના લેખક બાબા પદમનજીનો જન્મ ૧૮૩૧માં, બેળગાંવના એક રૂઢીચુસ્ત કુટુંબમાં થયેલો. વ્રત-ઉપવાસ, કથાકીર્તન, પૂજા-યાત્રામાં તેમની માને ડ્રઢ વિશ્વાસ. બેળગાંવની સરકારી નિશાળમાં કનડ ભાષા દ્વારા પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધા પછી ૧૮૪૩માં ત્યાંની જ મિશન હાઈ સ્કૂલમાં તેઓ દાખલ થયા. ૧૮૪૯માં તેઓ મુંબઈ આવી ફી ચર્ચ હાઈ સ્કૂલમાં અને પછી એલ્યુકેશન સોસાયટીની એલિફન્ટન સ્કૂલમાં ભણ્યા. અહીં તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં રસ પડવા માંડ્યો. તેઓ જ્ઞાતિપ્રથા અને મૂર્તિપૂજાના વિરોધી અને વિધવા વિવાહના હિમાયતી હતા. પોતાના આ વિચારોનું સમર્થન તેમને પરમહંસ સભાની વિચારણામાં દેખાયું અને તેઓ તેમાં જોડાયા. પણ પછી બીજા કેટલાક સભ્યો સાથે મતભેદ થતાં તેમણે તે છોડી અને ૧૮૫૪ના

સપ્ટેમ્બરની ત્રીજી તારીખે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વેચ્છાએ અંગીકાર કર્યો. બાબા પદમનજીએ લખેલાં સો જીટલાં પુસ્તકોમાં યમુના પર્યટણ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

આપણે જેને સુધારક યુગ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે સમયના, એટલે કે ઓગણીસમી સદીના ઘણા સુધારકો અને લેખકો માટે તત્કાલીન હિંદુ સમાજમાંની સ્ત્રીની દુર્દશા એ એક ક્રૂટ સમસ્યા હતી અને સ્ત્રીઓની દશા સુધારવા માટેના જુદા જુદા રસ્તાઓએ તેમનું સવિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. મરાઠીની પહેલી નવલકથા યમુના પર્યટણ અને ગુજરાતીની પહેલી સામાજિક નવલકથા મહીપતરામ નીલકંઠની સાસુ વહુની લડાઈ (૧૮૬૬) એ બંને નવલકથાઓના કેન્દ્રમાં સ્ત્રીની દુર્દશા રહેલી છે. યમુના પર્યટણનું ઉપશીર્ષક છે: 'અથવા હિંદુ વિધવાઓના સ્થિતિચેં નિરૂપણ.' બાબા પદમનજીની નવલકથાનું મુખ્ય પાત્ર યમુના પોતે તો નહીં, પણ તેના સંપર્કમાં આવતાં બીજાં સ્ત્રી પાત્રો હિંદુ સમાજના એક યા બીજા કુરિવાજનો ભોગ બનેલા છે. જ્યારે મહીપતરામની નવલકથાની નાયિકા સુંદર પોતે જ સંયુક્ત કુટુંબમાં રહીને સાસુના ત્રાસનો ભોગ બને છે. બાબા પદમનજીની યમુના ચાર ચોપડી ભણેલી છે અને તેનો પતિ વિનાયકરાવ પણ સમજુ, શાળો, અને સુશિક્ષિત છે. પડોશમાં રહેતી વિધવા થયેલી ગોદુ મુંડન વિધિમાંથી બચવા માટે ઘરેથી ભાગી તો નીકળે છે, પણ પછી બીજા કોઈ રસ્તો ન દેખાતાં કૂવામાં પડી આપઘાત કરે છે તે જોઈ યમુના અને વિનાયકનું હૃદય

દ્રૂવે છે. થોડી આશાયેશ મેળવવા બંને પર્યટને (મુસાફરીએ) નીકળી પડે છે. સાતારામાં બહુ યુસ્તતા પૂર્વક વિધવાજીવનના નિયમો પાળતી વોલુના સંપર્કમાં આવે છે. પછી નાગપુરમાં વિનાયકના એક મિત્રને ત્યાં પહોંચે છે. એ મિત્રની યુવાન વિધવા બહેન તેને ધર્મોપદેશ આપવા માટે કુટુંબે રોકેલા ભૂદેવ સાથે જ ભાગી ગઈ છે. તો સાતારાની બીજી એક ખાધે પીધે સુખી કુટુંબની દીકરીનાં લગ્ન ગ્વાલિયરના એક યુવાન સાથે થયા પછી થોડા કલાકોમાં જ તે વિધવા બને છે. પણ આ યુવતી વિધવા કરતાં વેશ્યા તરીકે જીવવાનું વધુ પરંદ કરે છે. પંઢરપુરની એક વિધવા શરીરની ભૂખ શમાવવા રાતે વેશ બદલી ઘરની બહાર જતી રહે છે. આ બંધાં જ પાત્રોની દુર્દશાના સાક્ષી બનનાર યમુના અને વિનાયકના જીવનમાં હવે અણધાર્યો વળાંક આવે છે. મુસાફરી દરમ્યાન વિનાયકને જીવલેણ અકસ્માત થાય છે. તેના મૃત્યુ પછી યમુના પંઢરપુર પાછી આવે છે. પણ વિધવા તરીકે બાકીનું જીવન વિતાવાવાને બદલે તે સ્વેચ્છાએ ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરે છે અને એક ખ્રિસ્તી યુવક સાથે ફરી લગ્ન કરે છે. આની સરખામણીમાં મહીપતરામની નાયિકા સુંદર કથાને અંતે મૃત્યુ પામે છે એટલું જ નહીં, એક આદર્શ હિંદુ નારીની જેમ મરતાં પહેલાં એવું નિવેદન કરે છે કે મારા મૃત્યુ માટે મારા પતિ કે સાસરિયાં જવાબદાર નથી. યમુના ફરી લગ્ન કરી શકે છે કારણ તે ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરે છે. યમુના પર્યટણ લખવા પાછળ બાબાના બે મુખ્ય હેતુ હતા. પહેલો, હિંદુ સમાજમાં વિધવાની જે દુર્દશા થાય છે તે તરફ સમાજનું ધ્યાન દોરવું, અને બીજા, ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવો. આખી કૃતિમાં જુદી જુદી વિધવાઓની વિટમ્બાણાઓ આલેખીને તેમણે પહેલો હેતુ પાર પાડ્યો, તો કથાને અંતે યમુનાને ખ્રિસ્તી થતી બતાવીને બીજા હેતુ પાર પાડ્યો. મરાઠી ભાષાની પહેલી જ નવલકથાના લેખક વિધવા વિવાહ કરાવવાની હિંમત બતાવી શક્યા. જ્યારે ગુજરાતી નવલકથામાં છેક ૧૮૮૦માં પહેલી વાર વિધવા વિવાહ જોવા મળે છે. કમલા કુમારી નામની કૃતિમાં ભવાનીશંકર નરસિંહરામ કવિએ બાળવિધવા રાજકુંવરી કમલા કુમારીનાં પુનર્લગ્ન જુગલકિશોર નામના વિધુર યુવક સાથે કરાવ્યાં છે, એટલું જ નહીં, અલકાપુર નામના દેશી રાજ્યના લોકો પણ તેને ટેકો આપે છે એમ બતાવ્યું છે. આ નવલકથાની ૧૯૦૯માં પ્રગટ થયેલી બીજી આવૃત્તિમાં સ્મણભાઈ નીલકંઠે

અંગ્રેજીમાં સોળ પાનાંની પ્રસ્તાવના લખી છે. તેમાં તેઓ લખે છે: “The author Mr. Bhavanishankar Narsinhram of Limdi has rendered a service to the cause of social reform. He has depicted faithfully the condition of Hindu society and his story makes the necessity of reform self-evident.” જે કે આ વિધવા વિવાહ કઈ રીતે શક્ય બન્યા તેનું નિરૂપણ લેખકે ઝાઝું કર્યું નથી એટલે કથાનો અંત વિશકુલ થિર્કિંગ જેવો વધુ લાગે છે.

યમુના પર્યટણથી મરાઠી સામાજિક નવલકથાનો આરંભ થયો, તો ૧૮૬૧માં પ્રગટ થયેલી ‘મુક્તામાલા’થી રોમાંટિક કથાની શરૂઆત થઈ. તેના લેખક હતા લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી હળબે. તેમનો જન્મ ૧૮૩૧માં, અવસાન ૧૯૦૪માં. સંસ્કૃત ભાષા-સાહિત્યના વિદ્વાન, પણ સુધારાવાદી પરમહંસ સભા સાથે પણ સંકળાયેલા. વિધવા પુનર્લગ્નના હિમાયતી પણ ખરા. પણ મુક્તામાલામાં તેમણે એક અદ્ભુતરંગી સૃષ્ટિ ઊભી કરી. કરણઘેલો લખવા પાછળ નંદશંકરનો આશય ‘ધર્મનો જય, પાપનો ક્ષય’ થતો બતાવવાનો હતો. મુક્તામાલા લખવા પાછળ તેના લેખકનો પણ આવો જ હેતુ હતો. તેથી કૃતિનાં પાત્રો શ્વેત-શ્યામ રંગમાં રંગાયો છે. કથાની નાયિકા મુક્તામાલા અને તેના સાથીઓ શ્વેત રંગે રંગાયેલા છે. શ્યામરંગી શુક્લાક્ષ અને તેના સાથીઓનાં જાતભાતનાં કાવતરાંને નિષ્ક્રમ બનાવી છેવટે મુક્તામાલા ખાધું, પીધું ને રાજ કર્યું એવા સુખાંત સુધી કઈ રીતે પહોંચે છે તે આ કથાનું મુખ્ય વસ્તુ છે. કૃતિની ભાષા-શૈલી પર જેટલો અંગ્રેજનો પ્રભાવ છે તેના કરતાં ઘણો વધારે પ્રભાવ સંસ્કૃત કથાસાહિત્ય અને અરબી-ફારસી કથાઓની ભાષા-શૈલીનો છે. એ જમાનામાં મુક્તામાલાને ઘણી લોકપ્રિયતા મળી હતી. તેનાથી પ્રેરાઈને લક્ષ્મણશાસ્ત્રી હળબેએ બીજી કૃતિ ૧૮૬૬માં પ્રગટ કરી, રત્નપ્રભા. પણ તે ઝાઝી લોકપ્રિયતા મેળવી ન શકી. તેમાં વિધવા નાયિકા રત્નપ્રભાને નાયક મદનવિલાસ સાથે ફરી લગ્ન કરતી બતાવીને લેખકે વિધવા વિવાહનો પુરસ્કાર કર્યો છે. જે કે રત્નપ્રભાની પાત્રસૃષ્ટિ અને કથાસૃષ્ટિ મુક્તામાલા કરતાં ય વધુ વાચ્ય છે. મુક્તામાલા પ્રગટ થયા પછી લગભગ પચીસ વર્ષ સુધી રોમાંટિક પ્રકારની નવલકથાની બોલબાલા રહી. મંજુઘોષા (૧૮૬૬), વિચિત્રપુરી (૧૮૭૦), મિત્રચંદ્ર (૧૮૭૦), સુવર્ણમાલીની (૧૮૭૪), પ્રેમબંધન (૧૮૭૪) વગેરેનો આ સંદર્ભે ઉલ્લેખ કરી શકાય. આવી કૃતિઓએ મરાઠી નવલકથાની સંખ્યામાં જેટલો ઉમેરો કર્યો તેટલો તેની ગુણવત્તામાં કર્યો નહીં.

રોમાંટિક પ્રકારની નવલકથાઓનો ચીલો ચાતરીને નવી દિશા ચીંધવાનું કામ કર્યું રામચંદ્ર ભિકાજી ગુંજકરે. તેમની ઐતિહાસિક નવલકથા મોચનગડ ૧૮૬૭ના જુલાઈ અંકથી વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર નામના સામયિકમાં હમાવાર પ્રગટ થવા લાગી અને ૧૯૭૧માં પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થઈ. એટલે કે ૧૮૬૬માં પ્રગટ થયેલી કરણઘેલો અને મોચનગડ લગભગ સમકાલીન. કરણઘેલોના લેખક નંદશંકરનો જન્મ ૧૮૩૫ના એપ્રિલની ૨૧મીએ સુરતમાં, ગુંજકરનો જન્મ બેળગાવના જાંબોટી નામના ગામડામાં, ૧૮૪૩ના એપ્રિલની ૩૦મી તારીખે. બંને મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન હાઈ સ્કૂલમાં ભણેલા. બંનેએ સરકારી નિશાળમાં શિક્ષક તરીકે કારકિર્દીની શરૂઆત કરી, નંદશંકરે સુરતમાં, અને ગુંજકરે મુંબઈમાં. ૧૯૦૧ના જૂનની ૧૮મી તારીખે મુંબઈમાં ગુંજકરનું અવસાન થયું. નંદશંકરનું અવસાન ૧૯૦૫ના જુલાઈની ૧૭મી તારીખે સુરતમાં થયું. બંનેએ એક એક નવલકથા જ લખી છે, અને છતાં બંનેએ પોતપોતાની ભાષાની નવલકથાની વિકાસયાત્રામાં મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. કરણઘેલો લખવાં માટેની પ્રેરણા ‘મહેરબાન રસેલ સાહેબે’ આપી તો ૧૮૬૨માં યોજાયેલા યુનિવર્સિટી ઓફ બોમ્બેના પહેલવહેલા કોન્વોકેશનમાં ચાન્સેલર સર બાર્ટલ ફ્રેરેએ કરેલા દીક્ષાંત પ્રવચનમાંથી ગુંજકરે પ્રેરણા મેળવી. બે વર્ષનો કારાવાસ ભોગવ્યા પછી કથાનાયક ગણપતરાવ અને એનો મિત્ર કેદમાંથી છૂટે છે એ ઘટનાથી મોચનગડનો આરંભ થાય છે. કથા દરમ્યાન ગણપતરાવ અને તેની પત્ની ગંગુબાઈને માથે અનેક આફતો અને જોખમો આવી પડે છે. કથાને અંતે જ્યારે શિવાજી મોચનગડનો કિલ્લો જીતી લે છે ને શાંતિ, સુવ્યવસ્થા, અને કાયદાનું શાસન સ્થાપે છે ત્યારે બંનેનાં દુખોનો અંત આવે છે. કથામાં શિવાજીનું પાત્ર તો ઘણું મોડું દાખલ થાય છે, અને ઘણો મોટો ભાગ તો ગણપતરાવ અને ગંગુબાઈ

રોકે છે. આ ઉપરાંત ખલનાયક સત્યાજીરાવ અને ખલનાયિકા કોચના અને ગણપતરાવનો મિત્ર દોલત્યા એ આ કથાનાં મુખ્ય પાત્રો છે.

નંદશંકરની કરણઘેલોથી ગુજરાતીમાં ઐતિહાસિક નવલકથાનો જે ઢાંચો બંધાયો તેમાં ઈતિહાસ મુખ્ય અને કલ્પના ગૌણ બની રહ્યાં. આથી આપણી ભાષામાં ‘ઐતિહાસિક નવલકથા’ એ સંજ્ઞા પૂર્વપદપ્રધાન બની રહી. જ્યારે ગુંજકરે મરાઠી સાહિત્ય સામે ઐતિહાસિક નવલકથાનો સાવ સામા છેડાનો આદર્શ રજૂ કર્યો. ગુંજકરની નવલકથાના ટાઈટલ પેજ પર તેનું નામ આ રીતે છાપ્યું છે: ‘મોચનગડ એક કલ્પિત ગોષ્ઠ.’ આખી નવલકથામાં જેને ખરેખર ઐતિહાસિક કહી શકાય એવાં પાત્રો અને પ્રસંગો બહુ ઓછા છે. મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજીએ ઘણા કિલ્લા બાંધેલા, પણ તેમાં મોચનગડ નામનો કોઈ કિલ્લો નહોતો. નરહર કુરુંદકર જેવા વિવેચક તો મોચનગડને ઐતિહાસિક નવલકથા માનવા જ તૈયાર નથી, પણ મોટા ભાગના વિવેચકો તેને ‘ઐતિહાસિક કાદમ્બરી’ તરીકે ઓળખાવે છે. કારણ તેમાં જે વાતાવરણ છે, લોકોનાં રહેણીકરણી, વિચારો, વાણી-વર્તન જેવા મળે છે તે શિવાજીના જમાનાનાં છે. આ કૃતિમાં ગુંજકરે પોતાની કલ્પનાશીલતાથી ઐતિહાસિક વાતાવરણ એવી તો કુશળતાથી ઊભું કર્યું છે કે ઈતિહાસ અને સાહિત્યના અઠંગ અભ્યાસી અ. કા. પ્રિયોળકર તો મોચનગડને ઐતિહાસિક કાદમ્બરીના એક ઉત્તમ નમૂના તરીકે ઓળખાવે છે. આમ, પહેલી કૃતિથી જ મરાઠીમાં ઐતિહાસિક નવલકથા વિશેનો ખ્યાલ ઉત્તરપદપ્રધાન બની રહ્યો અને મરાઠી લેખકો માટે ઐતિહાસિક નવલકથામાં પોતાની કલ્પનાને વધુ છુટ્ટો દોર આપવાનું શક્ય અને માન્ય બન્યું. નંદશંકરનો હેતુ ભલે ગમે તે હોય, કરણઘેલો છેવટે તો ગુજરાતના પરાજયની કથા બની રહે છે. જ્યારે મોચનગડ મહારાષ્ટ્રના જયની કથા બની રહે છે. મોચનગડનો ગુજરાતી અનુવાદ આજ સુધી પ્રગટ થયો નથી. પણ કરણઘેલોનો મરાઠી અનુવાદ છેક ૧૮૯૯માં ‘કરણઘેલો અથવા ગુજરાતના શેવટયા રાજા’ નામે પુસ્તકાકારે પ્રગટ થયો હતો. મોચનગડના લેખકના નાના ભાઈ ગણપતરાવ ઉર્ફે ગણેશ ભિકાજી ગુંજકરે કરણઘેલોના અનુવાદની શરૂઆત કરી હતી અને પહેલાં દસ પ્રકરણનો અનુવાદ વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર નામના સામયિકમાં પ્રગટ થયો હતો. ૧૮૯૫માં તેમના અવસાનથી અધૂરો રહેલો અનુવાદ ખંડેરાવ ભીકાજી બેલસરેએ પૂરો કર્યો અને ૧૮૯૯માં તે પુસ્તકાકારે પ્રગટ થયો. આ પુસ્તકની પ્રકાશકે લખેલી પ્રસ્તાવના વાંચતાં પડતી એક ગૂંચ ઉકલતી નથી. નંદશંકરનું અવસાન તો છેક ૧૯૦૫માં થયું, પણ ૧૮૯૯માં પ્રગટ થયેલા આ પુસ્તકમાં પ્રકાશકે નંદશંકરનો ઉલ્લેખ પ્રસ્તાવનામાં બધે જ ‘કૈલાસવાસી નંદશંકર’ તરીકે જ કર્યો છે. નંદશંકરના અહીં આપેલા ટૂંક પરિચયનું પણ છેલ્લું વાક્ય છે: ‘તાજેતરમાં એમનું મૃત્યુ થયું છે.’ નંદશંકરની હયાતીમાં જ મરાઠી પ્રકાશકે તેમને ‘કૈલાસવાસી’ કેમ બનાવી દીધા હશે?

વિનાયક કોંડદેવ ઓકની નવલકથા શિરસ્તેદાર પુસ્તકાકારે ૧૮૮૧માં પ્રગટ થઈ પણ તે લખાઈ હતી ૧૮૭૨માં. યુરોપિયન અમલદારોના હાથ નીચે સરકારી કચેરીઓમાં કામ કરતા ‘દેશી’ શિરસ્તેદારો અને કારકૂનોના ભ્રષ્ટાચાર અને અપ્રામાણિકતાને ખુલાં પાડવાનો તેનો હેતુ છે. મહેસૂલી અદાલતમાં કામ કરતા એક શિરસ્તેદારની આત્મકથા રૂપે લખાયેલી આ કૃતિમાં લેખકે માત્ર વાસ્તવિકતાનું નિરૂપણ જ કર્યું નથી, પણ તેમાં સુધારો કરવા માટેનાં સૂચનો પણ વાણી લીધાં છે. તો ૧૮૭૯માં પ્રગટ થયેલી રહાલકરની નારાયણરાવ અને ગોદાવરી મરાઠીમાં પ્રગટ થયેલી પહેલી કરુણાંત નવલકથા છે.

મરાઠી નવલકથાનો પાયો ભલે ૧૮૫૭માં નખાયો, તેની ઈમારત ચણવાનું કામ પૂરી સજ્જતા અને ધગશપૂર્વક શરૂ થયું તે તો હરિ નારાયણ આપટેની પહેલી નવલકથા ‘મધલી રિયતિ’ ૧૮૮૫માં પુસ્તકાકારે પ્રગટ થઈ ત્યારથી. હરિભાઈ તરીકે ઓળખાતા આ લેખકનો જન્મ ૧૮૬૪ના માર્ચની આઠમી તારીખે. ૧૮૫૫માં જન્મેલા ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી કરતાં હરિભાઈ ઉંમરમાં નવેક વર્ષ નાના. ૧૮૮૭માં જન્મેલા કનૈયાલાલ મુનશી કરતાં ૨૩ વર્ષ મોટા. પણ નવલકથાકાર તરીકે હરિભાઈ ગોવર્ધનરામ કરતાં વધુ તો મુનશીના સગોત્ર. હરિભાઈએ સામાજિક નવલકથાઓ લખી, ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખી, સામાજિક અને પૌરાણિક નાટકો લખ્યાં, ટૂંકી વાર્તાઓ લખી, સાહિત્ય,

સાહિત્ય-વિવેચન, અને સાહિત્યિક પ્રશ્નો વિષે પ્રવચનો આપ્યાં, કર્મણક નામનું સામાયિક સફળતાથી ચલાવ્યું. હરિભાઉની પહેલી નવલકથા મધલી સ્થિતિ પણ 'પૂણે વૈભવ'માં ૧૮૮૩થી હમ્માવાર પ્રગટ થવા લાગી ત્યારે તેના પર પણ લેખક તરીકે હરિભાઉનું નામ છપાતું નહોતું.

હરિભાઉનું કુટુંબ મધ્યમ વર્ગનું. મોટા, સંયુક્ત કુટુંબમાં ઉછર્યાં. ભણવાની શરૂઆત મુંબઈમાં ઠાકુરદ્વાર પર આવેલી એક પ્રાથમિક નિશાળમાં કરી. પછી મિશન સ્કૂલમાં દાખલ થયા. પણ સાચા અર્થમાં તેમના શિક્ષણની શરૂઆત થઈ તે તો ૧૮૭૮માં જ્યારે તેઓ પૂણેની ન્યૂ ઈંગ્લીશ સ્કૂલમાં જોડાયા ત્યારથી. અહીં તેમના શિક્ષકોમાં વિષ્ણુ શાસ્ત્રી ચિપળૂલકર, ગોપાળ ગણેશ આગરકર, અને બાળ ગંગાધર ટિળક જેવા અગ્રણીઓનો સમાવેશ થતો હતો. હરિભાઉને વાંચવાનો જબરો શોખ. શાળાના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન જ તેમણે સંસ્કૃત સાહિત્યની બધી મુખ્ય કૃતિઓ વાંચી નાખી હતી. ૧૮૮૧થી ૧૮૮૬ સુધીનાં વર્ષોમાં કાલિદાસનું શાકુંતલ તો તેમણે અગિયાર વખત વાંચ્યું હતું! તો યુરપના લેખકોમાંથી શેક્સપિયર, મિલ્ટન, સ્કોટ, શેલી, કિટ્સ, મોલિયેર, થેકરે, ડિકન્સ, જેન ઓરિટન, વગેરેને તેમણે વાંચ્યાં હતાં. મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરતાં પહેલાં ૧૮ વર્ષની ઉંમરે તેમણે ૭૨ પાનાંનો લેખ લખી શેક્સપિયરના હેમ્લેટના આગરકરે કરેલા અનુવાદની આકરી ટીકા કરતી સમીક્ષા કરી હતી! પંદર વર્ષની વયે લગ્ન થયા પછી ૧૮૮૩માં હરિભાઉએ મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી. પણ તેમને ગણિત સાથે બારમો ચંદ્રમા હતો એટલે વાંચ વાંચ વાર પરીક્ષા આપ્યા પછી પણ તેઓ પ્રિવિયસની પરીક્ષામાં પાસ ન થઈ શક્યા અને છેવટે થાકીને ૧૮૮૮માં તેમણે અભ્યાસ છોડ્યો. એ વખતે એમની ઉંમર ૨૪ વર્ષની અને તેમની બે નવલકથા પ્રગટ થઈ ચૂકી હતી અને લેખક તરીકે તેમને પ્રતિષ્ઠા મળવાની શરૂઆત પણ થઈ ચૂકી હતી. પણ સારી નોકરી મળતી નહોતી. હરિભાઉના કાકાએ ૧૮૮૮માં પૂણે ખાતે આનંદાશ્રમ નામની સંસ્થા શરૂ કરી અને તેનો વહીવટ કરવાનું કામ હરિભાઉને સોંપ્યું. પણ હરિભાઉનું વલણ હતું સુધારાવાદી, જ્યારે આ સંસ્થા હતી રૂઢીવાદી વિચારણાનો પ્રચાર-પ્રસાર કરતી. આથી હરિભાઉની સ્થિતિ કફોડી બની, પણ નિયમિત આવકનું બીજું કોઈ સાધન ન હોવાથી તેમણે આ કામ ન છૂટકે સ્વીકાર્યું પડ્યું. ૧૮૯૦માં તેમણે કર્મણક નામનું સામાયિક શરૂ કર્યું. તે પછી લખાયેલી તેમની બધી નવલકથા આ સામયિકમાં જ પહેલાં હમ્માવાર છપાઈ હતી, અને પછી પુસ્તકાકારે પ્રગટ થઈ હતી. ૧૯૧૯ના માર્ચની ત્રીજી તારીખે હરિભાઉનું અવસાન થયું.

ચોત્રીસ વર્ષના લેખનકાળમાં હરિભાઉએ કુલ ૨૪ નવલકથા લખી, જેમાંની ૧૧ સામાજિક અને ૧૧ ઐતિહાસિક નવલકથા છે. બંને પ્રકારની નવલકથામાં એક-એક અનુવાદ કે રૂપાંતર છે, બાકીની મૌલિક છે. તેમની ચાર સામાજિક અને ચાર ઐતિહાસિક નવલકથા અધૂરી રહેલી છે. સામાજિક નવલકથાઓમાં મહારાષ્ટ્રના મધ્યમ વર્ગના લોકોના જીવનનું નિરૂપણ થયું છે. આ પાત્રોમાં શિક્ષિત, અર્ધશિક્ષિત, અને અશિક્ષિત, એમ ત્રણ પ્રકારના લોકો જેવા મળે છે. લગભગ દરેક પાત્રની શૈક્ષણિક લાયકાતનો નિર્દેશ હરિભાઉ અચૂક કરે છે, કારણ શિક્ષણની સાથે સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કારિક દરજ્જો તો સંકળાયેલો હતો જ પણ મોટે ભાગે સુધારા પ્રત્યેનો અભિગમ પણ શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલો હતો. આ ઉપરાંત હરિભાઉની પાત્રસૃષ્ટિમાં શાહુકારો, વકીલો,

સરકારી અમલદારો વગેરે પણ જેવા મળે છે. ગૌણ પાત્રોમાં દેશી રાજ્યોના રાજાઓ કે તેમના ભાયાતો, અંગ્રેજ અમલદારો, ગરીબ બ્રાહ્મણો, વિધવાઓ, વસવાયાં, ચોર-લૂટારા, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. હરિભાઉની શરૂઆતની નવલકથાઓ મોટે ભાગે હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિને લગતી છે. આ કથાઓમાં છોકરીઓનાં લગ્ન ૬-૭ વર્ષની ઉંમરે ૧૨-૧૪ વર્ષના છોકરા સાથે થઈ જતાં હોય છે. (હરિભાઉનાં પોતાનાં લગ્ન ૧૫ વર્ષની ઉંમરે થયેલાં.) એ જમાનામાં જેવા મળતું તેમ હરિભાઉનાં ઘણાં સ્ત્રીપાત્રો બાળવયમાં જ વિધવા થાય છે, અને તેઓ મૂંગે મોઢે અનેક યાતનાઓ, દુઃખો, ત્રાસ, સહી લેતાં જેવા મળે છે. તો કેટલીક સ્ત્રીઓના નસીબમાં દારૂડિયા કે લંપટ પતિનાં અપમાન અને મારજૂડ સહન કરવાનું લખાયું હોય છે. આવી પરિસ્થિતિ દૂર કરવાના ઉપાય તરીકે હરિભાઉ સ્ત્રીશિક્ષણની હિમાયત કરે છે.

હરિભાઉએ ૧૮૮૩માં પહેલી નવલકથા મધલી સ્થિતિ લખવાની શરૂઆત કરી ત્યારે તેમની મૂળ યોજના તો જ્યોર્જ રેનોલ્ડ્સની ધ મિસ્ટરીઝ ઓફ લંડનનું રૂપાંતર કરવાની હતી. પણ પહેલું પ્રકરણ લખ્યા પછી તેમને લાગ્યું કે રૂપાંતર કરવા કરતાં સ્વતંત્ર રીતે નવલકથા લખવી વધુ યોગ્ય રહેશે. કારણ રૂપાંતર કરવા જતાં બે જુદા જુદા દેશનાં પાત્રોનાં વિચાર, વાણી, વર્તનમાં સેળભિન્ન થઈ જશે, અને નવલકથા શંભુમેળા જેવી લાગશે. જે કે શરૂઆતનાં ત્રણ-ચાર પ્રકરણો પર રેનોલ્ડ્સની કૃતિની અસર તો જેવા મળે છે. મધલી

સ્થિતિ એ જમાનાના પૂણેના માધ્યમ વર્ગનાં પાત્રો અને તેમના જીવનની ઘટનાઓનું નિરૂપણ કરે છે. કથાનો પટ બહુ મોટો નથી, છતાં તેમાં અડધો ડઝન કુટુંબોની પચાસેક વ્યક્તિઓ જેવા મળે છે. તાજેતરમાં મૃત્યુ પામેલા ધનવાન શાહુકારના એક માત્ર દીકરા વિનાયકરાવની સંપત્તિ પડાવી લેવાના આશયથી ખલનાયક ગોવિંદરાવ અને તેની બે સાગરિત કાકુબાઈ અને ઠમાબાઈ જાતજાતનાં કાવતરાં ઘટે છે. પરિણામે વિનાયકરાવ દારૂની લતે ચડે છે, પોતાની માને ઘરમાંથી કાઢી મૂકે છે, પત્ની સરસ્વતીના ચારિત્ર્ય પર શંકા લાવી તેને પણ કાઢી મૂકે છે, અને પૈસે તકે પાયમાલ થઈ જાય છે. પણ છેવટે ગોવિંદરાવ અને તેની સાગરીતો પકડાય છે, તેમને સજા થાય છે, વિનાયકને તેની સમ્પત્તિ, મા, અને પત્ની પાછાં મળે છે, અને એમ અંતે ધીના ઠામમાં ધી પડી રહે છે.

મધલી સ્થિતિ પુસ્તકાકારે પ્રગટ થઈ તે પહેલાં જ ૧૮૮૬માં હરિભાઉએ બીજી નવલકથા ગણપતરાવનું ધારાવાહિક પ્રકાશન

શરૂ કરી દીધું હતું. પણ જે સામયિકમાં એ પ્રગટ થતી હતી તે એકાએક બંધ પડતાં આ નવલકથા અધૂરી રહી ગઈ હતી. એ પછી બીજી ઘણી નવલકથા લખી, છતાં હરિભાઉએ આ નવલકથા ક્યારે ય પૂરી ન કરી. પહેલી નવલકથા કરતાં આ કૃતિનાં પાત્રો, પ્રસંગો, વાતાવરણ, સાવ જૂદાં છે. સરકારી અફસરનો દીકરો ગણપતરાવ પૂણેની ડેક્કન કોલેજમાં બી. એ.નો અભ્યાસ કરે છે. તેની ઉંમર વીસેક વર્ષની છે, પણ તેનાં લગ્ન થઈ ગયાં છે. તેનો સહાધ્યાયી નાના અપરિણીત છે, વિધવા માતા અને દયાળુ કાકાને આશ્રયે રહે છે. નાનાની બહેન ગોદાવરીને સાસરામાં ઘણાં દુઃખ વેઠવાં પડે છે. ગણપતરાવ સમાજ સુધારાની બાબતમાં બહુ આકળા-ઉતાવળા છે. ગણપતરાવ અને નાના એક સુસંસ્કૃત, સુખી કુટુંબના પરિચયમાં આવે છે. એ કુટુંબની દીકરી દ્વારકા સાથે વખત જતાં નાનાનાં લગ્ન થશે એવાં સૂચન કથામાં જેવા મળે છે. જે કે પૈસાના લોભને વશ થઈને નાનાના કાકા એક અભણ અને કદરૂપી છોકરી સાથે તેનાં લગ્ન નક્કી કરે

પુશ ખબર

દરેક વાચક, ચાહક, ભાવક તેમ જ લેખકને એક પુશ ખબર ... !

ફ્રી પાછી, એક વાર, "ઓપિનિયન"ની વેબપેજ - <http://opinionmagazine.co.uk/> - સજીવન થઈ છે. 'મારે તો એક ડગલું બસ થાય', સમજી, હળવે હળવે, તેના દરેક વિભાગ કામ કરતાં થયાં છે.

"ઓપિનિયન"ના ડિજિટલ અવતાર સ્વરૂપે આ સાથે, કુલે ચોત્રીસ આવૃત્તિ બહાર પડી છે. માર્ચ 2013 સુધી આ સિલસિલો ચાલુ રહેવાનો છે. એટલે કે આ ઉપરાંત, બીજા બે અંકો ડિજિટલ સ્વરૂપે બહાર પડશે; અને પછી, તે અલોપ થઈ જશે. તેને સ્થાને આ વેબમથકે "ઓપિનિયન" ખાબકશે અને ત્યાંથી પોતીકું ડિમિડિમ ગાજતું રાખશે.

આજ લગી તમે સોએ "ઓપિનિયન"ને અમર્યાદ ચાહ્યા કર્યું છે. તમારા આ ભાતીગળ સનેહને કારણે, તમારી હૂંફાળી પોરસે, આ કેડી કંડારાઈ. તમારા ટેકેટકે પથ કપાતો ગયો, ને હવે ધોરીમાર્ગે વણઝારાની પોઠ હીંડતી થઈ છે. સહૃદય ઓશિગણ.

તમારી વાત સાચી છે.., તમને સાકો શોભતો નથી, પણ ચૂંટણી જીતવા આ બધા વેશ તો કાઢવા જ પડશે!
મત લેવા જ તે લત્તામાં જ તે કોમની બહુમતી હોય, એ પ્રમાણે કેસરી, લીલો, સફેદ, કાળો સાકો તો પહેરવો જ પડશે!!!

એમની ચૂંટણી ઉમેદવારીની અરજી રીજેક્ટ તો નહીં કરાય. પાર્ટીમાં એમની એટલી બધી વગ તો છે જ, સાથે સાથે એ મીનીમમ ક્વોલીફિકેશન રીક્વાયરમેન્ટ SSC ની લાયકાત પણ ધરાવે છે..
એઓ scam, scandal ને corruption માં પાવરધા છે!

મહેન્દ્ર શાહની ચૂંટણી - કાર્ટૂન - સૃષ્ટિ

e.mail : mahendraaruna@msn.com

બેસણું!

આમ તો આશા છોડી દીધી હતી.., પણ ૬૨ ટકા મતદાન થયું એટલે પાછી થોડીક હીંમત આવી. જો કે ડીપોઝીટ જપ્ત થશે એવો તો સ્વપ્નેય ખ્યાલ નો'તો.., અરે ગયા અઠવાડિયે પચાસ તો પ્યોર ખાદીના જલ્લા સીવડાવ્યા છે, થોડીક પણ અણસાર આવ્યો હોત તો ખોટો ખરચ ના કરત ને!

હોની કો કૌન ટાલ સકતા હે?

છે, પણ નાના તેમની ઈચ્છાને વશ થવાની ચોખ્ખી ના પાડી દે છે એટલે નાનાને અને તેની માને કાકા ઘરમાંથી કાઢી મૂકે છે. તો બીજી બાજુ ગોદાવરી પરના સાસરિયાના ત્રાસ એટલા વધી જાય છે કે ગણપતરાવ અને નાના તેને પાછી લઈ આવવાનું ઠરાવે છે. બરાબર આ તબક્કે જ નવલકથા અટકી જાય છે. આજે આપણી પાસે જેટલી અને જેવી આ નવલકથા છે, તે જોતાં તેનો મુખ્ય હેતુ હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ બતાવીને તેને સુધારવાના માર્ગો ચિંધવાનો હશે એમ લાગે છે.

ગણપતરાવ લખાતી હતી તે દરમિયાન જ હરિભાઉએ પોતાની ત્રીજી અને યશદા નવલકથા ‘પણ લક્ષ્યાંત કોણ ઘેતો?’ લખવાનું શરૂ કર્યું અને ૧૮૯૦માં પોતે શરૂ કરેલા સામાજિક ‘કરમણીક’માં ધારાવાહિક રૂપે તેને પ્રગટ કરી. તેમની બધી સામાજિક નવલકથાઓમાં આ કૃતિ સૌથી વધુ ધ્યાનપાત્ર બની છે. મધ્યમ વર્ગના મોટા હિંદુ સંયુક્ત કુટુંબોમાંના લોકો અને તેમનું જીવન, સુધારાવાદી અને રૂઢીચુસ્ત વિચારસરણીઓ તથા નવી અને જૂની પેઢી વચ્ચેનો સંઘર્ષ, એ બધાની વચ્ચે અટવાયેલી સ્ત્રીઓની દયાજનક દશા – આ બધાનું સાચકવું ચિત્રણ આ નવલકથામાં જોવા મળે છે. આખી કૃતિ એક શિક્ષિત સ્ત્રીની આત્મકથા રૂપે લખાઈ છે. અલબત્ત, નવલકથા શરૂ થાય છે તે પહેલાં આત્મકથા લખનાર સ્ત્રી યમુનું તો મૃત્યુ થયું હોય છે. નાની વયે રઘુનાથ નામના ભણેલગણેલ, માયાળુ, સીધા સાદા છોકરા સાથે તેનાં લગ્ન થાય છે. યમુની સાસુ પણ ભલીભોળી છે, પણ સંયુક્ત કુટુંબનાં બીજા સભ્યો યમુને જે ત્રાસ આપે છે તે રઘુનાથ અને તેની મા મૂંગે મોઢે જોયા કરે છે, કારણ નબાપા રઘુનાથ અને તેની માનું ભરણપોષણ મામા કરી રહ્યા હતા. લગ્ન પછી થોડા જ વખતમાં ચોથી સુવાવડ વખતે યમુની માનું અવસાન થાય છે અને તેના પિતા બીજું લગ્ન કરે છે. પરિણામે પિયરની વાટ પણ યમુ માટે બંધ થઈ જાય છે. પણ પછી રઘુનાથ કાયદાનો અભ્યાસ કરવા મુંબઈ જાય છે ત્યારે માતા અને યમુને સાથે લેતો જાય છે. યમુ જીવનમાં પહેલી વાર મુક્તિનો શ્વાસ લે છે પણ તેનું આ સુખ ક્ષણિક નીવડે છે. અણધારી રીતે બાર કલાકની માંદગીમાં રઘુનાથનું મૃત્યુ થાય છે. યમુ અને સાસુ ન છૂટકે સંયુક્ત કુટુંબમાં પાછાં ફરે છે ત્યારે બીજા સભ્યો યમુને કેશવપન કરાવાવાની ફરજ પાડે છે. તે પછી તેણે જે માનસિક તાણ અનુભવવા માંડી તેમાંથી બહાર નીકળવાના એક ઉપાય તરીકે તે આત્મકથા લખવાનું શરૂ કરે છે. તેમ છતાં થોડા વખત પછી યમુનું મૃત્યુ થાય છે. યમુ પોતે કથામાં એક સ્થળે કહે છે તેમ એ જમાનામાં સ્ત્રીઓને પાળેલા પ્રાણીની જેમ રાખવામાં આવતી. પુરુષો પોતાની મરજી પ્રમાણે તેને પંપાળે કે મારે, ખાવાનું નીરે કે ભૂખી રાખે, નાની મોટી ભિટ આપે કે ઢોર માર મારે કે બીજી સજા કરે, સ્ત્રીએ એ બધું મૂંગે મોઢે સહી લેવાનું. સ્ત્રીઓની પસંદગી, મરજી કે લાગણીનો તો કોઈ વિચાર જ કરતું નહીં. અને એટલે જ કદાચ કૃતિનું શીર્ષક લેખકે આપ્યું છે: પણ લક્ષ્યાંત કોણ ઘેતો? પાત્રો, પ્રસંગો, વાતાવરણ, વગેરેના આલેખનની કુશળતા ઉપરાંત અહીં જૂદાં જૂદાં સ્ત્રી પાત્રોના સંવાદોમાં એ વખતની અશિક્ષિત કે અલ્પશિક્ષિત સ્ત્રીઓની બેરક બોલીનો જે કુશળતાથી લેખકે ઉપયોગ કર્યો છે તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. કથામાં ચાલીસ જેટલાં પાત્રો છે પણ પ્રત્યેક પાત્રની રેખા તદ્દન

અલગ પડી આવે એ રીતે દોરાઈ છે અને દરેક પાત્ર જીવંત અને ધબકતું લાગે છે. કથાનો વ્યાપ બહુ મોટો નથી, પણ તેની સામગ્રી સમૃદ્ધ છે અને હરિભાઉએ એ સામગ્રીને પૂરેપૂરો ન્યાય આપ્યો છે.

યશવંતરાવ ખરે અધૂરી રહેલી નવલકથા છે, પણ તે પછીની ‘મી’(૧૮૯૩-૧૮૯૫)માં ફરી આત્મકથાનાત્મક શૈલી અપનાવી છે. ભાઉ ઉર્ફે સન્યાસી ભવાનંદ તેનો નાયક છે. અહીં સમાજ સુધારાની સાથે રાજકીય સુધારાની વાત પણ કથામાં ઉમેરાય છે. કાયદાનો સનાતક બનેલો ભાઉ આખી જિંદગી લોકસેવામાં ગાળવાનું નક્કી કરે છે, અને એ માટે છાપું ચલાવે છે, ભાષણો કરે છે, એક મઠની સ્થાપના કરે છે, અને પોતાની આસપાસ આદર્શવાદી સ્ત્રી-પુરુષોનું જૂથ ઊભું કરે છે. પણ ખૂબ પરિશ્રમ કરવાના થાકથી અંતે તેનું મૃત્યુ થાય છે. ભાઉ ઉપરાંત તેની બહેન તાઈ, ભાઉના ગુરુ શિવરામપંત, અને તેમની દીકરી સુંદરી આ કથાનાં મુખ્ય પાત્રો છે. નાની ઉંમરે તાઈનાં લગ્ન સાઠ વર્ષના ડોસા સાથે, અને તે પણ તેની ત્રીજી પત્ની તરીકે, કરી નાખવામાં આવે છે. પતિના ત્રાસથી પિયર પાછી આવીને તાઈ વધુ અભ્યાસ કરે છે, તો સાથોસાથ સમાજની નિંદા-કુચલીનો ભોગ પણ બને છે. જો કે પતિની છેલ્લી માંદગી વખતે તેને ઘરે પાછી જઈ તે પતિની સેવાચાકરી કરે છે. અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી તે ભાઈએ શરૂ કરેલા મઠમાં જોડાઈ જાય છે. તો સુંદરી સંવેદનશીલ, કોમળ, પ્રેમાળ, અને પ્રેમ અંખતી સ્ત્રી છે. સુંદરી અને ભાઉ સાથે રહે છે અને એક બીજાંને અનુરૂપ છે એ જોઈ ખુદ શિવરામપંત સુંદરી સાથે લગ્ન કરવાની દરખાસ્ત ભાઉ આગળ રજૂ કરે છે. પણ એ પહેલાં જ ભાઉએ તો અપરિણીત રહી સમાજ સેવા કરવાનો નિર્ણય લઈ લીધો છે. લગ્ન કર્યા વગર સમાજ સેવાનું કામ થઈ શકે તેમ નથી એમ લાગવાથી ગોવર્ધનરામ સરસ્વતીચંદ્રને કથાને અંતે કુમુદના આગ્રહથી કુસુમ સાથે લગ્ન કરતો બતાવે છે, જ્યારે હરિભાઉનો આ નાયક લગ્નને સમાજસેવામાં વિદ્ય માર્ગને સુંદરી સાથેનાં લગ્નની પોતાના ગુરુએ કરેલી દરખાસ્તનો અસ્વીકાર કરે છે.

જગ હેં અસેં આહે (૧૮૯૭-૧૮૯૮), ભયંકર દિવ્ય (૧૯૦૧-૧૯૦૩), અને માયેચા બાઝાર (૧૯૧૦-૧૯૧૨), હરિભાઉની પ્રમાણમાં ઓછી સંતોષકારક કહી શકાય તેવી સામાજિક નવલકથાઓ છે. તો આજ ય (૧૯૦૪-૧૯૦૬) અને કર્મયોગ (૧૯૧૩-૧૯૧૭) તેમની અધૂરી રહેલી સામાજિક નવલકથાઓ છે. પુરોગામી કે સમકાલીન સામાજિક

સુંદને ગાંગડે ગાંધી થવાય;
પણ ગાંધીને નામે ચૂંટણી ના જીતાયા

નવલકથાઓ સાથે સરખાવતાં હરિભાઉની કૃતિઓ વાસ્તવિક જીવનનું વધુ સાચકું પ્રતિબિંબ ઝીલતી હોય તેમ લાગે છે. તેમણે પોતે આ નવલકથાઓને આજકાલચ્યા ગોટ્ટી તરીકે ઓળખાવી છે. આ નવલકથાઓમાં આદર્શવાદ કે કલ્પનાવાદ જોવા મળતો નથી એવું તો નહિ, પણ તે લેખકે ઉપરથી ઠોકી બેસાડ્યા હોય તેવા નથી લાગતા, પણ જે-તે પાત્રોના વ્યક્તિત્વમાંથી ઉદ્ભવતા જણાય છે. બંધી કૃતિઓની ભાષા પાંડિત્ય ભરી નથી, રોજ બ રોજની બોલાતી ભાષાનો રણકો તેમાં સાંભળવા મળે છે, અને છતાં દરેક મુખ્ય પાત્રને લેખક પોતીકી બોલી આપી શક્યા છે. તો બીજી બાજુ પાત્રોનાં વિચારો અને લાગણીઓનું ઝીણવટભર્યું નિરૂપણ અને પૃથક્કરણ લેખક સહજતાથી કરી શકે છે. સામાજિક નવલકથાને ક્ષેત્રે હરિભાઉનું સૌથી મહત્ત્વનું પ્રદાન એ છે કે તેઓ વ્યક્તિ અને કુટુંબનું નિરૂપણ એક સામાજિક ઘટક તરીકે કરે છે. એટલે તેમની નવલકથાઓ વ્યક્તિચિત્રો કે કુટુંબકથા ન બની રહેતાં સાચા અર્થમાં સામાજિક નવલકથાઓ બની રહે છે.

હરિભાઉએ એક અનુવાદિત અને દસ મૌલિક મળીને કુલ ૧૧ ઐતિહાસિક નવલકથા લખી છે. તેમાંની છ મરાઠા ઇતિહાસને લગતી છે: ઉપકાળ, સૂર્યોદય, સૂર્યગ્રહણ, ગઢ આલા પણ સિંહ ગેલા, કેવળ સ્વરાજ્યાસાદી, અને મધ્યાહન. તેમાંથી સૂર્યગ્રહણ અને મધ્યાહન અધૂરી રહેલી કૃતિઓ છે. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં, અને ખાસ કરીને ગ્રાન્ટ ડફના હિસ્ટ્રી ઓફ મરાઠાઝ પુસ્તકના પ્રકાશન પછી અને તેને વિશેના નીલકંઠ જનાર્દન કીર્તિનેના ટીકાત્મક વિવેચન પછી મહારાષ્ટ્રના નેતાઓ અને લોકોમાં મરાઠા યુગના ઇતિહાસમાં અને ખાસ કરીને શિવાજીના સમયમાં રસ જાગ્યો.

૧૮૯૫ના એપ્રિલથી લોકમાન્ય ટિળકના કેસરીમાં શિવાજી વિશેના લેખો પ્રગટ થવા લાગ્યા અને તેમની જ પ્રેરણાથી ૧૮૯૬ના એપ્રિલમાં પહેલી વાર ખૂબ જ ઉત્સાહપૂર્વક રાયગઢ ખાતે શિવાજીના જન્મ દિવસની ઉજવણી થઈ. અને ૧૮૯૫થી શિવાજી વિશેની હરિભાઉની નવલકથા ઉપકાળ હમ્માવાર પ્રગટ થવા લાગી. ૧૯૪૭માં માત્ર સત્તર વર્ષની ઉંમરે શિવાજી તોરણનો કિલ્લો જીત્યા તે તેમની કારકિર્દીની પહેલી જીતની કથા આ કૃતિમાં કહેવાઈ છે. જે કે અહી કિલ્લાનું નામ બદલીને સુલતાનગઢ રાખ્યું છે અને શિવાજી, તાનાજી, યેશાજી, બીજાપુરના સુલતાન, અને રણદુલ્લાખાનને બાદ કરતાં બાકીના બધાં પાત્રો કાલ્પનિક છે. કથામાં પાત્રો અને પ્રસંગોનું વર્ણન એટલી તો તાદ્દશ રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે આખો ય ભૂતકાળ વાચકની નજર સામે ખરો થઈ જાય છે. ઘણા વિવેચકોને મતે આ તેમની ઉત્તમ ઐતિહાસિક નવલકથા છે. તો શિવાજીને હાથે થયેલું અફઝલખાનનું મોત એ સૂર્યોદયનું મુખ્ય વસ્તુ છે. જે કે આ એક જ પ્રસંગને આધારે નવલકથા લખવાનું શક્ય નથી એટલે લેખકે તેમાં ચન્દ્રરાવ અને તેની દીકરી તારાબાઈની આડકથા ઉમેરી છે. તેમાં ચન્દ્રરાવનું પાત્ર ઐતિહાસિક છે, પણ તારાબાઈનું કેવળ કાલ્પનિક. સૂર્યગ્રહણમાં શિવાજીએ ૧૬૬૬માં લીધેલી આગ્રાની મુલાકાત, ત્યાંનો તેમનો કારાવાસ, અને તેમાંથી ભાગી છૂટીને મહારાષ્ટ્રમાં થતું તેમનું પુનરાગમન, એટલી ઘટનાઓનું નિરૂપણ થયું છે. ગઢ આલા પણ સિંહ ગેલા તાનાજીએ ૧૬૭૦માં મેળવેલી સિંહગઢની જીતને આવેખતી લઘુ નવલકથા છે. આ કથાનો પણ પનો ટૂંકો હોવાથી લેખકે તેમાં ઉદયભાનુ અને કમલકુમારીની પ્રેમકથા ઉમેરી છે.

રૂપનગરથી રાજકન્યા (૧૯૦૦-૧૯૦૨), ચંદ્રગુપ્ત (૧૯૦૨-૧૯૦૪), કાલકૂટ (૧૯૦૯-૧૯૧૧), અને વજ્રાઘાત (૧૯૧૩-૧૯૧૫) હરિભાઉની બીજી ઐતિહાસિક નવલકથાઓ છે. તેમાંથી કાલકૂટ અધૂરી રહી ગઈ છે.

૧૮૯૫થી ૧૯૦૩ સુધીમાં લખેલી ચાર નવલકથા દ્વારા હરિભાઉએ મહારાષ્ટ્રની અસ્મિતાની ગૌરવ ગાથા આલેખી છે. તેવી જ રીતે કનેચાલાલ મુનશીએ પણ જય સોમનાથ, પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ, અને રાજધિરાજ એ ચાર નવલકથા દ્વારા ગુજરાતની અસ્મિતાની ગૌરવ ગાથા આલેખી છે. હરિભાઉની જેમ મુનશી પણ પોતાની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં કાલ્પનિક પાત્રોને અને આડકથાઓને મહત્ત્વ આપતાં અચકાતા નથી. બંનેને ઐતિહાસિક કરતાં કાલ્પનિક પાત્રોનું નિરૂપણ કરવાનું વધુ ફાવે છે, અને તેથી તેમનાં કાલ્પનિક પાત્રો વધુ આકર્ષક લાગે છે. બંનેએ ઇતિહાસ સાથે છૂટ લીધી છે, પણ તે માટે મુનશીને માથે પડી હતી તેવી પરસ્તાળ હરિભાઉને માથે પડી નહિ કારણ મોચન ગઢથી જ આમ કરવું સ્વીકાર્ય બન્યું હતું. પાત્રો અને ઘટનાઓના પ્રભાવક આવેખનથી આ બંને લેખકો વાચકોને સતત જકડી રાખે છે. બંનેએ પોતપોતાની ભાષાની નવલકથાના વિકાસમાં બહુમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે.

‘ઐતિહાસિક નવલકથાનો આત્મા છે ઐતિહાસિક વાસ્તવ અને આભાસનું મિશ્રણ અથવા ઇતિહાસ અને કલ્પનાનું મિશ્રણ. આ બંનેનું મિશ્રણ કેટલા પ્રમાણમાં કરવાથી તે પરસ્પરને ઉપકારન નીવડશે અને કૃતિની ક્લાત્મકતામાં ઉમેરો કરશે તેનો આધાર લેખકની કુશળતા પર રહેલો છે.’ – આ શબ્દો છે હરિભાઉના, પણ મુનશીએ પણ લખ્યા હોય તેવા લાગે છે. આ બંને લેખકો નવલકથા રૂપે ઇતિહાસ નથી લખી રહ્યા, પણ નવલકથાના સર્જન માટે ઐતિહાસિક સામગ્રીનો ઉપ-યોગ કરી રહ્યા છે, અને એ રીતે ભૂતકાલીન વાતાવરણ અને મિજાજનું પુનઃસર્જન કરી રહ્યા છે. એટલે કે તેમની

નવલકથાઓ પૂર્વપદપ્રધાન નહીં પણ ઉત્તરપદપ્રધાન છે, તેમાં ઐતિહાસિકતા કરતાં નવલકથાનાં તત્ત્વ પર વધુ ભાર છે. બંનેની નવલકથાઓ ઇતિહાસના દસ્તાવેજો નથી, પણ ઇતિહાસકલ્પ કથાઓ છે, અને આ હકીકતમાં જ બંનેની ઐતિહાસિક નવલકથાનું ક્લાત્મક મૂલ્ય સમાયેલું છે.

આમ, ૧૯મી સદીના અંત સુધીમાં મરાઠી ભાષામાં નવલકથા ટ્રંબૂલ થઈ ચૂકી હતી. સામાજિક, રોમેન્ટિક, અને ઐતિહાસિક, એમ તેની ત્રણ શાખાઓ પોતપોતાની રીતે વિકસવા લાગી હતી. સામાજિક નવલકથાઓ સમકાલીન સમાજનું વિગતવાર ચિત્રણ કરવાની સાથોસાથ, વ્યક્તિ, કુટુંબ, અને સમાજના જીવનમાં જે દૂષણો પેસી ગયાં હતાં તેના તરફ આંખો ધીંધતી હતી એટલું જ નહિ, એ ત્રણેની સ્થિતિ સુધારવા માટેના માર્ગો પણ નિર્ભિકતાથી સૂચવતી થઈ હતી. તો ઐતિહાસિક નવલકથાઓ મુખ્યત્વે મહારાષ્ટ્રના ગૌરવભર્યા ભૂતકાળનું અને તે સમયના લોકનાયકોનું આવેખન કરીને વિદેશી શાસનની એડી તળે કચડાતા, અકળાતા, મૂંઝાતા લોકોને તેમની અસ્મિતા અંગે સભાન કરી રહી હતી. તો રોમેન્ટિક નવલકથાઓ કપરી વાસ્તવિકતાથી, ભલે થોડી વાર માટે, પણ વાચકને દૂર લઈ જઈને કાલ્પનિક સૃષ્ટિમાં મનોરંજન માણવાની તક પૂરી પાડતી હતી. એક-એક નવલકથા જ લખનાર બાબા પદમનજી અને રામચંદ્ર ભીકાજી ગુંજકરે જે બીજા રોપ્યાં તેનાં પહેલાં સુફળ હરિ નારાયણ આપટેની નવલકથાઓ દ્વારા જોવા મળ્યાં. તેમણે જ મરાઠી નવલકથાને વીસમી સદીની આશાઓ, આકાંક્ષાઓ, અને અપેક્ષાઓને સંતોષી શકે એવી સક્ષમ બનાવી. તેમની જ એક નવલકથાના નામની મદદ લઈને કહીએ તો ઓગણીસમી સદીને અંતે મરાઠી ભાષાના આકાશમાં નવલકથાનો સૂર્યોદય થઈ ચૂક્યો હતો.

Deepak Mehta <deepakbmehta@gmail.com>

આ એક નાનકડું ઉપનિષદ છે. ભાગ્યે જ આવી કોઈ બીજી નાની રચના હશે, જેમાં આટલો અર્થ સમાયેલો હોય. આપણે રોજ ગીતાનો પાઠ કરીએ છીએ. તે પણ નાની છે. છતાં તેમાં અઢાર અધ્યાય છે. જ્યારે અહીં તો માત્ર અઢાર શ્લોકો છે. લોકો માને છે કે દુનિયાનો પહેલો ગ્રંથ વેદ છે. વેદોનું રહસ્ય જે ગ્રંથમાં હોય છે, તેને વેદાંત કહે છે. ઈશાવાસ્ય એક વેદાંત-ગ્રંથ છે. વેદાંતના આમ તો ઘણા ગ્રંથો છે. પણ આમાં થોડામાં વેદનો સાર આવી જાય છે અને તેનો નિચોડ પહેલા મંત્રમાં છે.

સન 1960ના અરસામાં સિરસા ગામે ઢોલી રૂપે વિનોબાજી. એમની પડખે, અન્ય અનેક જોડાજોડ, વચ્ચે, એમનાં એક અંતેવાસી મહાદેવી તાઈ દૃશ્યમાન છે.

એનો અર્થ એ છે કે, દુનિયામાં જે જીવન છે, તે બધું જ ઈશ્વરથી ભર્યું ભર્યું છે. સત્તાની

ભાષામાં કહીએ તો, અહીં માત્ર તેની સત્તા છે. તે જ એક માલિક છે. એમ સમજીને બધું તેને સમર્પણ કરવાનું. અહીં મારું કશું નથી, ઈશ્વરનું જ છે, એવી ભાવના રાખવાની. પ્રસાદરૂપે જે કંઈ તેને મળશે તેનાથી સંતુષ્ટ રહેશે. બીજાનો મત્સર નહીં કરે. બીજાના ધનની અભિલાષા નહીં કરે. આ નાનકડા મંત્રમાં એક મહાન જીવનવ્યાપી સિદ્ધાંત બતાવી દીધો અને તેનો અમલ કરવાનો ઉપાય પણ. ઈશ્વર સમર્પણ, પ્રસાદરૂપમાં ગ્રહણ, મત્સર ન કરવો, ધનની વાસના ન રાખવી - એવો એક સંપૂર્ણ વિચાર આ મંત્રમાં આપણી સામે મૂકી દીધો.

ઘણી વાર આપણને જોવા મળે છે કે મનુષ્ય બીજાના ધનની અભિલાષા રાખે છે. આવું શાને ? એટલા માટે કે તે આળસમાં જીવવા માગે છે. બીજા મંત્રમાં તેથી કહેવાયું છે કે કર્મ વિના જીવવાની ઈચ્છા રાખવી તે જીવન સાથેની બેઈમાની છે. એટલે કે નિરંતર કર્મ કરતાં કરતાં જે જિંદગી ભગવાન આપણને દે, તે જીવવી જોઈએ. જ્યારે આપણે કર્મ ટાળીએ છીએ, તો જીવન ભારરૂપ બને છે - શાપરૂપ બને છે. જાણ્યે અજાણ્યે આપણે સહુ તેવું કરીએ છીએ. તેને લઈને આપણે દુઃખ ભોગવીએ છીએ. અને દુનિયામાં જે પાપ થાય છે, તે પણ ઘણાખરા એમાંથી પેદા થાય છે.

આગળ ત્રીજા મંત્રમાં બતાવ્યું છે કે, ભાઈ, જે ભગવાનને ભૂલી જાઓ છો, ભોગ-પ્રધાન વૃત્તિ રાખો છો, કર્મનિષ્ઠા છોડીને આળસમાં જીવો છો, તો આ જ જીવનમાં નરકમાં પડો છો.

મંત્ર ચાર અને પાંચનો એક સ્વતંત્ર પરિચ્છેદ છે. તેનો સાર છે કે ઈશ્વરની શક્તિ અલૌકિક છે. તે અસીમ છે. તેના વિશે આપણે તર્ક નથી કરી શકતા. આપણા તર્કથી તે સીમિત થઈ જશે.

પછીના ત્રણ મંત્રોમાં ઈશ્વર-ભક્તનું વર્ણન છે. તે પોતાનામાં સહુને અને સહુમાં પોતાને જુએ છે. આ તો છે ભક્તિ. ભક્તિમાં પોતા-પારકાનો ભેદ મટી જાય છે. આમ તો મનુષ્યે પોતાની આસપાસ હજારો દીવાલ ખડી કરી છે. રાષ્ટ્ર, સમાજ અને કુટુંબમાં લડાઈ-ઝઘડા તેમાંથી જ પેદા થયેલ છે. આ સ્વ-પરના ભેદ મિટાવવા એ ઈશ્વરના જ્ઞાનનું ફળ છે. જે ઈશ્વરની ભક્તિ કરનારો છે તેણે આ રસ્તે આગળ વધવાનું છે. તેથી રોજ એની આત્મભાવના વિકસે છે. અર્થાત્ તે વિચારે છે કે, જેમ મારા શરીરની જરૂરિયાત છે તેમ બીજાની પણ છે. તેથી તેને ખવરાવીને ખાઉં, પીવરાવીને પીઉં, મારામાં અને મારા કુટુંબમાં કોઈ ભેદ નથી, તે રીતે ગામ-ગામ અને રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્રમાં પણ ફરક નથી. એટલું જ નહીં,

મનુષ્ય અને પશુમાં પણ તે ભેદ નથી કરતો. આવી રીતે પોતાના અને પારકાનો ભેદ તે ઘટાડતો જાય છે. જે આવી રીતે જીવે છે, તેનું જીવન આનંદમય થાય છે. આ રીતે ઈશ્વરનિષ્ઠ પુરુષનું કે આત્મજ્ઞાનીનું વર્ણન કરીને આઠમા મંત્રના અંતમાં પૂર્વાધ પૂરો થાય છે.

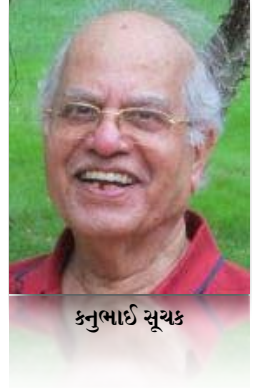
આગળના ત્રણ મંત્રોમાં બુદ્ધિનું કાર્ય બતાવ્યું છે. બુદ્ધિ એ ભગવાને આપણને દીધેલું એક મોટું સાધન છે. તેનાથી આપણે આપણી ઉન્નતિ પણ કરી શકીએ અને અવનતિ પણ. આપણે ઈચ્છીશું કે આપણે ઉન્નતિ કરીએ. દુનિયામાં અનંત જ્ઞાન છે. તે બધાની આપણને જરૂર નથી. કેટલુંક આવશ્યક જ્ઞાન છે અને કેટલુંક અનાવશ્યક. આવશ્યક અને

અનાવશ્યક જ્ઞાનનો વિવેક કરતાં આપણે શીખવું જોઈએ. જે જ્ઞાન આવશ્યક નથી, તેનાથી જીવન ભરબાદ થશે અને બુદ્ધિ પર વ્યર્થ બોજ પડશે, અને જે આવશ્યક છે, તે જે ન મેળવ્યું તો મનુષ્ય પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું નહીં કરી શકે. તેથી આ મંત્રમાં કહ્યું છે કે વિદ્યા અને અવિદ્યા બંને જોઈએ. સાથોસાથ એ પણ આપણે જોવું જોઈએ કે આપણે તો જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બંનેથી ભિન્ન કેવળ સાક્ષીરૂપ છીએ. આવો અભ્યાસ કરવાથી બુદ્ધિ ઈશ્વર-પરાયણ રહે છે. નહીં તો બુદ્ધિ જ અવનતિનું કારણ બની શકે છે.

અહીં કહેવાયું છે કે, જે કેવળ અવિદ્યામાં પડ્યા છે તે ગાઢ અંધકારમાં છે અને જે કેવળ વિદ્યામાં રત છે તે એનાથી પણ વધુ અંધકારમાં ખૂંચ્યા છે. આનાથી વધુ કંઈ કહેવાનું બાકી રહે છે ? બહુ જ હિંમતભર્યું આ વાક્ય છે. આવું વાક્ય મને બીજા કશા ગ્રંથમાં વાંચવા નથી મળ્યું, જ્યાં ભારે હિંમત સાથે જ્ઞાનનો પણ નિષેધ કર્યો હોય. જે અજ્ઞાનમાં છે તે કોઈ ને કોઈ કામ કરશે, ખેતી કરશે. કંઈક છે તેની પાસે. તે ભારરૂપ નહીં થાય. પરંતુ જે કેવળ વિદ્યાની ઉપાસના કરે છે, તે એનાથીયે વધુ ગાઢ અંધકારમાં જશે. આ વાત બહુ દમવાળી છે. આવી ઈશ્વર-પરાયણતા વિનાની કેવળ વિદ્યા, નુકસાનકારક છે.

આગળના મંત્રોમાં હૃદય-શોધન આવે છે. જેવી રીતે બુદ્ધિની શુદ્ધિ કરવી જરૂરી છે, તેવી રીતે હૃદયની પણ. આપણે હૃદયમાં જેવું. આપણું હૃદય દોષ અને ગુણથી ભર્યું છે. તેવે ટાણે આપણે શું કરીએ? આપણે ગુણોની 'સંભૂતિ' કરવી જોઈએ. તેનો વિકાસ કરવો જોઈએ, તેને ઉજ્જવળ બનાવવા જોઈએ અને દોષોની અસંભૂતિ કરવી જોઈએ. અર્થાત્ નવા નવા દોષો ઉત્પન્ન ન થવા દેવા, અને જે હોય તેનો નાશ કરતા જવું. આપણી દૃષ્ટિ કેવળ ચિત્તશુદ્ધિની હોય. બાહ્ય દૃષ્ટિથી કોઈ કામમાં આપણને ખૂબ સફળતા મળતી હોય, અને લોકો આપણો જયજયકાર કરે, તો પણ જે એ કામથી આપના ગુણ ન વિકસતા હોય તો એ કર્મ બૂરું છે. તે આપણી અવનતિ કરે છે, તેમ દુનિયાની પણ. સાથોસાથ આપણે એ પણ જોવું જોઈએ કે આપણે ગુણ-દોષથી ભિન્ન, કેવળ સાક્ષીરૂપ છીએ. એવો અભ્યાસ કરવાથી સાચી હૃદય-શુદ્ધિ થશે.

આ પછી જે મંત્ર આવે છે એમાં દર્શનનો સાર આવી જાય છે. દર્શન-સાર એ છે કે, દુનિયામાં સત્ય છુપાયેલું છે. તે મોહનાં આવરણોથી ઢંકાયેલું છે. જ્યાં સુધી તે ઢાંકણ હટાવીશું નહીં ત્યાં સુધી સત્યનું દર્શન નથી થતું. હે પરમાત્મા, હું સત્ય-દર્શન ચાહું છું. તેને જ મારો ધર્મ સમજું છું. તો સત્યધર્મ

કનુભાઈ સૂચક

મોહન બલસારા ઓળખ આપતા અટવાઈ જવાય તેવી બહુશ્રુત પ્રતિભા નહીં. તેમને મળતા આપણા ગમતા સ્વજન સાથે હોવાની અનુભૂતિ થાય. દેખાવમાં સાવ સાદા. બોલવામાં બિલકુલ સરળ. વર્તનમાં શાંત. જગત સાથે નવાઈ લાગે તેવાં બેદરકાર. ૧૯૮૦માં તેમની સાથે પ્રથમ મુલાકાત. જે કાર્યક્રમ માટે તેમને બોલાવ્યા હતા તેમાં ચાર કલાક એકધારા બેસી સાવ જ નવોદિત ગાયકોને હાર્મોનિયમ પર સૂર આપવાના હતા. કાર્યક્રમ પૂરો થયો. સંકોચ સાથે તેમણે લીધેલા શ્રમ માટે આભાર માન્યો. મોહનભાઈના મુખ પર થાકનું નામનિશાન નહીં. ત્યારે તેમની વય લગભગ ૭૦ની આજુબાજુ હશે. એકવડી દેહયશ્તિ. ગોરું મુખ. કોઈ બાળકે દાદા સાથે રમતાં રમતાં માથા પર ખેરવિખેર કરી નાખ્યા હોય તેવા અસ્તવ્યસ્ત શ્વેત કેશ. કપડાંનો શોખ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે. ઘેરાં રંગના પાટલૂન પર શોભે તેવું રંગીન ખમીશ. બાળક જેવું નિર્દેભ હાસ્ય. બધાં સાથે હળે મળે. તેઓમાં કોઈ વિશેષ હોવાના ન કોઈ કારણ

માટે તું એ આવરણ દૂર કર, જેથી મને સત્યદર્શન થઈ શકે. સત્ય સુવાર્ણમય ઢાંકણથી ઢંકાયું છે, તે પાત્રની અંદર સત્ય પડ્યું છે. કોઈનું પાત્ર સોનાનું છે, કોઈનું પાત્ર કુટુંબનું, કોઈનું રાજનીતિનું, કોઈનું દેશભિમાનનું જે બીજા દેશ પર કબજો જમાવવા ચાહે છે. એ તમામ પાત્રોની અંદર સત્ય ઢંકાયેલું છે. એક પાત્ર ખોલીએ તો તેની અંદર બીજું પાત્ર નીકળે. તે ખોલીએ તો ત્રીજું નીકળે. એ તમામ ખોલીએ ત્યારે સત્યનાં દર્શન થાય. આપણા ચિત્ત ઉપર આવા અનેક પ્રકારનાં આવરણોનાં સ્તર હોય છે. તે ખોલવાની વાત છે.

છેદ્ધા ત્રણ મંત્રોમાં આપણો વિકાસક્રમ દર્શાવ્યો છે. સોળમા મંત્રમાં બતાવ્યું છે કે જેને ઈશ્વર કહીએ છીએ તે આ સંસારને પ્રેરણા દે છે, તેનું પાલન-પોષણ કરે છે, તેનું નિયમન કરે છે. તે સંસારનું નિત્ય નિરીક્ષણ કરે છે, એવી જેની શક્તિનાં ગુણવાન ગવાય છે તેની સામે હું તુચ્છ જીવ છું. તોયે તેમાં અને મારામાં તત્ત્વભેદ નથી. તેનો હું એક અંશ છું. હું તે જ છું. મારા ઉપર આ દેહ એક આવરણ છે. આ એક સુવાર્ણપાત્ર છે. તેની અંદર હું છુપાયેલો છું. જે એ દેહને આપણે ભેદી શકીએ, તો તે 'હું'નું દર્શન થાય. ઈશ્વર જે પ્રકારે પૂર્ણ છે, સુંદર છે, હું પણ તે છું. સોહમ્ મંત્રે આપણને આશ્વાસન દીધું છે. જેટલા પણ ભેદ છે તે બહારના છે, દેહ સાથેના છે. બાહ્ય આવરણોની આરપાર આપણે અંતર્યામી પાસે પહોંચવાનું છે.

છેવટના મંત્રમાં ભગવાનની પ્રાર્થના છે. ભગવાનને માર્ગદર્શક અગ્નિના રૂપે જોયા છે. જે અગ્નિ આપણામાં રહીને, આપણને જિવાડે છે, જેના ન હોવાથી શરીર ઠંડું પડી જાય છે, તે જે ગરમી છે તે ઉપાસના માટે ચૈતન્યનો સંકેત છે. અગ્નિસ્વરૂપ ચૈતન્યદાથી ભગવાન પાસે પ્રાર્થના કરી છે કે, હે પ્રભુ, જ્યાં સુધી અમારામાં ચૈતન્ય છે, ગરમી છે, અમને સીધા માર્ગે રાખ. અમને વાંકા માર્ગે પર ન લઈ જા. અમારા જીવનમાં કોઈ પ્રકારની વક્રતા ન આવવા દે. અમને સરળ-સીધા માર્ગે લઈ જા ! અનેકવિધ ગુણોમાં ઋજુતા-સરળતાનું સ્થાન મોખરાનું છે. જ્યાં ઋજુતા છે, ત્યાં ધર્મ છે, ત્યાં જીવન છે. જ્યાં વક્રતા છે, ત્યાં અધર્મ છે. મરણ છે. ચરખો કાંતનાર જાણે છે કે ત્રાક સીધી જોઈએ, તેમાં વાંકાપાણું ન ચાલે. તેવી રીતે આપણા જીવનમાં પણ વાંકાપાણું ન સહન થાય. કાયા-વાચા-મનથી, ભીતર-બહારથી આપણે સરળ-ઋજુ થઈ જઈએ. એવા સરળ જીવન માટે અમને બળ દે, એવી પ્રાર્થના આ મંત્રમાં કરી છે.

ઉપનિષદના આરંભે અને અંતે શાંતિ મંત્ર બોલાય છે. તેનો અર્થ છે - સઘળું પૂર્ણ છે, તેથી સર્વદા શાંતિ રાખવી જોઈએ. અશાંતિનું કોઈ કારણ નથી.

ઈશોપનિષદ નાની શી ચીજ છે. પણ મેં તેના ચિંતનમાં વર્ષો વીતાવ્યાં છે. ઈશોપનિષદ મારા હૃદયને અવર્ણનીય સમાધાન આપે છે. મારી સવારની નિત્ય પ્રાર્થના તેનાથી થાય છે. તેના ઘણા મંત્રો ગૂઢવત્ જણાય છે, પરંતુ મારી સાથે એ ખુદ્ધા દિલથી વાત કરે છે, પોતાનું હાઈ તે મારી સામે પ્રગટ કરે છે. આનું ઈશોપનિષદ પ્રાતઃસ્મરણ માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. બધે જ સવારની પ્રાર્થનામાં શરૂ કરવા લાયક. (સંકલિત)

(સદ્ભાવ : “ભૂમિપુત્ર”, 01.10.2012)

“ઓપિનિયન”/ Opinion

દેખાય કે ન લક્ષણ અને છતાં તેમના મુખ પરની સાન્નિવક આભા ચિત્તને જકડી રાખે. જાણે ધરતી પર કોઈ દેવદૂત 'નિરુદ્દેશે પરિભ્રમણ' કરવા આવ્યો હોય. મોહનભાઈની સાથે પરિચયમાં આવેલ કોઈ આ વિધાનને અતિશયોક્તિ નહિ કહે.

વિલેપાર્વે પૂર્વમાં આવેલ નવીનભાઈ ઠક્કર સભાગૃહમાં કાર્યક્રમ. સભાગૃહ પ્રેક્ષકોથી ખીચોખીચ. મોહનભાઈના સન્માનનો પ્રસંગ. તેમના સ્વરાંકનો પ્રસિધ્ધ ગાયકોના કંઠે ગવાયાં.

પ્રસિધ્ધ સંગીત નિર્દેશક કલ્યાણજીભાઈએ મોહનભાઈનું સન્માન કર્યું. કહે કે 'મારે મુંબઈ આવી સંગીતકાર તરીકે સ્થાપિત થવું હતું. પ્રથમ વાયોલિનવાદક તરીકે વ્યવસાયમાં ક્યાંક જોડાવું તેમ નક્કી કર્યું. અહીં આવ્યો ત્યારે જાણું કે વાયોલિનવાદક મોહન બલસારાનું મોટું નામ હતું. મારો ગજ નહીં લાગે તે વિચાર કરી મેં અન્ય વાજિત્ર પર મારો હાથ અજમાવ્યો.' અનેક પ્રસિધ્ધ સંગીત નિર્દેશકો સાથે અને અનેક નામી ગાયકો સાથે મોહનભાઈએ વાયોલિનની સંગત કરી. એક ગુજરાતી ચિત્રપટ 'કુમ કુમ પગલાં'માં સંગીત નિર્દેશન કર્યું અને તેના સ્વરાંકનો પણ લોકપ્રિય થયાં. પ્રખ્યાત રણજિત સ્ટુડીઓમાં થોડાં વર્ષો સુધી તેમણે સેવા આપી. તે પછી ઓલ ઈન્ડિયા રેડીઓ, મુંબઈ દૂરદર્શનમાં પણ સંગીત નિર્દેશક તરીકે સેવા આપતાં રહ્યા. તેમાં તેમના સ્વરાંકનો ગૂંજતા રહ્યાં, તેમના નિર્દેશનમાં અનેક ગાયકોએ પોતાનો કંઠ આપ્યો જેમાં મહેન્દ્ર કપૂર, મન્ના ડે, પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય, દિલીપ ધોળકિયા, સુરેશ વાડકર, રવીન્દ્ર સાહે, ભુવેન્દ્રસિંહ, આશિત દેસાઈ, હેમા દેસાઈ, અનુરાધા પોડવાલ, મીનુ પુરુષોત્તમ, સુધા મલ્લોત્રા,

મોહનભાઈ બલસારા

લક્ષ્મીશંકર, લક્ષ્મીનાયમ્પલ્લી, કૌમુદી મુનશી, રેખા ત્રિવેદી, પૌરવી દેસાઈ, સોલી કાપરિયા અને કવિતા કૃષ્ણમૂર્તિ મુખ્ય છે. લતા મંગેશકર, આશા ભોસલે અને સ્વ.મોહમદ રફી સાથે વાયોલિનવાદક તરીકે સેવા આપી. કૌટુંબિક જવાબદારી, પુત્ર અનુજ અને પુત્રી હંસાના અભ્યાસ અને તેમને વરાવવા, પરણાવવા વગેરેની જવાબદારીઓ અંગેનો વિચાર કરતાં આશ્ચર્ય થાય કે સદાયે સંગીતમાં મસ્ત આ ઓલિયા માણસનું તે કામ કોણે સંભાળ્યું હશે ? પત્ની સવિતાબહેન અને સવિતાબહેનની ઈશ્વર આસ્થાથી જવાબદારી વહન થતી રહી. મોહનભાઈ અવ્યવહારુ તો ન કહી શકાય પરંતુ વ્યવહાર નિષ્ણાત તો નહીં જ. તેમના હૃદયમાં તો રહી રહીને ગુરુદેવના ઉચ્ચાર ગૂંજતા હતાં 'સંગીત પ્રભુનું વરદાન છે. જેને મળે તેણે અન્યને પણ આપી જવું.' મોહનભાઈએ તે જ કર્યું. અનેક કંઠોમાં સૂરને બેસાણાં આપ્યાં. વ્યવહારના ભલે નિષ્ણાત ન હતા પરંતુ સંબંધના માણસ. કપડાં પહેરવાના આ શોખીન માણસને તેના કપડાંના વખાણ કરો તો બાળક જેવાં આનંદથી હસી પડે. કોઈએ સારું ખમીશ પહેર્યું હોય કે સારી સાડી તેના પણ તેઓ વખાણ કરવાનું ચૂકે નહીં. હું એ બાબતમાં સાવ જ બુધ્ધુ. પણ વાટે વાટે આપણા રામે મોહનભાઈએ પહેરેલા ચપ્પલના વખાણ કર્યાં. બીજે દિવસે ઘરની ઘંટી વાગી ત્યારે એવાં જ ચપ્પલના ખોખાં સાથે સામે મોહનભાઈ ઊભાં હતા. ત્યાર પછી તેમની સાથે કવિતા અને સૂર સિવાય કોઈ વાત ન કરવાનું નક્કી કર્યું.

મોહનભાઈ વલસાડ જિલ્લાના નાનકડાં ગામ સોરાણના. જણાભાઈ અને કાશીબહેનના સંતાન. આર્થિક રીતે મધ્યમ કુટુંબ. પિતા સંગીતકાર, ગાયક

અને નાટ્યકર્મી. મોટાભાઈ સારા તબલાવાદક. મોહનના ગળામાં સૂરંગંગા. તબલાં પણ શીખ્યા. પિતાને મોહન અત્યંત વહાલો. તેમની ઈચ્છા મોહન ખૂબ ભણે તેવી. ૧૧ વર્ષના નાનકડા મોહનના કંઠનાં કામણને ખ્યાતિ મળવા લાગી. અને તે સમયની પ્રખ્યાત રેકર્ડ કંપની કોલમ્બિયા સુધી પહોંચી. મોહનને મુંબઈ લઈ આવ્યા અને તેની પ્રથમ રેકર્ડ બનાવી. આ ગીત રાષ્ટ્રીય શાયર ઝવેરચંદ મેઘાણીનું 'ભેટે જૂલે છે તલવાર વિરાજી કેરે ભેટે જૂલે રે તલવાર.' મોહન ગવૈયાના ડંકા ઠેર ઠેર વાગવાં લાગ્યાં. ભણવાનું એક બાજુ રહી ગયું અને 'ગુરુ બિના જ્ઞાન કલાંની સલાહ માની, ૧૪ વર્ષના મોહને પ્રખ્યાત બીનવાદક ધરમપુરના સ્વ. મહારાજકુમાર પ્રભાતદેવજીની નિશ્રામાં સંગીતનું શાસ્ત્રીય શિક્ષણ લેવાનું શરૂ કર્યું. પાંચ વર્ષની સૂર અને સાજની કેળવણીએ મોહનમાં અપાર વિશ્વાસ આવ્યો. યુવાન મોહનના વ્યક્તિત્વમાં હણહણતા તોખારની નહીં પરંતુ પોતાનો માર્ગ પોતે જ શોધી લેતાં ખળખળ વહેતાં ઝરાણાં જેવી પ્રગલ્ભતા આવી. ગુરુએ સંગીત સાથે જીવન જીવવાના પણ પાઠ શીખવ્યા હતા. ગુરુજીના શબ્દો હતાં. 'સિદ્ધિઓ દિમાગમાં નહીં હૃદયમાં રાખજે. વિદ્યા વિતરણથી વધે છે.' મોહનભાઈની સાથે ગુરુજી પાસેથી સૂરસંધાન

**‘સિદ્ધિઓ દિમાગમાં નહીં હૃદયમાં રાખજે.
વિદ્યા વિતરણથી વધે છે.’**

કરવામાં ગુરુભાઈઓ તરીકે સૂરદાસ મોહનલાલ ઘડિયાળી. જેઓએ પછી અધિરીની હંસરાજ મોરારજી શાળામાં સંગીતાર્થ તરીકે સેવાઓ આપી. બીજા હતા ખાન સાહેબ દોસ્ત મોહમદ. ગુજરાતમાં તેમનું મોટું નામ હતું. ત્રીજા હતા અંબેલાલ સિતારી. જેમને સિતાર, વાયોલિન, બેલાબહાર, તાનપુરા જેવાં વાજિન્ત્રો પોતાની આગવી રીતે બનાવ્યાં. આજે પણ તે વડોદરાના સંગ્રહાલયમાં સચવાયેલાં છે. ચોથા શિષ્ય તે મોહનભાઈ. મોહનભાઈએ તેમના સ્વયંના પરિચયમાં સુંદર અક્ષરથી લખે છે 'સંગીત મારાં જીવનનું અભિન્ન અંગ છે. જે કાંઈ ગુરુજી પાસેથી મેળવ્યું છે કે વિકસાવ્યું છે તે સર્વત્ર પ્રસરે એ કામ જ ગુરુજીને મારી અંજલિ છે.'

મોહનભાઈનું એક નાનકડું પુસ્તકાલય છે. તેમના પ્રિય ગુજરાતી કવિઓના તેમાં કાવ્યસંગ્રહો છે. અનેક કવિઓએ તેમને ભેટ આપેલા કાવ્યસંગ્રહો પણ છે. તેનાથી વિશેષ તો ગમી જતાં કાવ્યો તેઓ જાતે સુંદર અક્ષરથી નોટબુકમાં ટપકાવી લે કે છૂટા છવાયા કાગળોમાં લખી રાખે. સારી કવિતાની તેમની ઓળખ આશ્ચર્ય પમાડે તેવી હતી. તેઓ વાણીથી શબ્દના માણસ નહીં. પરંતુ હૈયા-સૂજ અદ્ભુત. કોઈ કવિનું કાવ્ય તેમને ગમી જાય અને તેઓ તેનું સ્વરાંકન કરવાનું નક્કી કરે પછી આ એકાવધાની પુરુષ તેની પાછળ પડી જાય. આ સ્વરાંકનોમાં કવિના શબ્દોનું ભાવવિશ્વ ખૂલે એટલું જ નહીં પરંતુ સાંભળે તેના કર્ણથી પ્રવેશ કરી હૃદયને સ્થાયી નિવાસ બનાવી દે તેવી ક્ષમતા. સરળ સ્વભાવના આ માણસમાં સ્વાધીનતાની અજબ ખુમારી. અન્યના સ્વરાંકનો વધાવે અને તેને દાદ પણ આપે પરંતુ કોઈ પણની છાયા પડછાયા વગરના પોતાના સ્વરાંકનો જ અને માત્ર ગુજરાતી ગીતો જ ગાવા અને શીખવવાનો તેમનો આગ્રહી નિર્ણય હંમેશાં તેમણે પાળ્યો. તેમના પ્રિય કવિઓની યાદી તો મોટી છે. પ્રલ્લાદ પારેખ, વેણીભાઈ પુરોહિત, ભાસ્કર વોરા, કરસનદાસ માણેક, મકરંદ દવે, હરીન્દ્ર દવે, સુરેશ દલાલ, જગદીશ જોશી, જયંત પાઠક, રાજેન્દ્ર શાહ, માધવ રામાનુજ, ગની દર્ડીવાલા, કેલાશ પંડિત, આદિલ મન્સૂરી, મહેશ શાહ, સુધીર દેસાઈ, ચંદ્રકાંત શેઠ, મેઘબિંદુ, નીતિન મહેતા, કનુ રાવલ, કનુ સુચક, સુશીલા ઝવેરી, વિનોદ જોશી અને અન્યોનાં કાવ્યોના તેમના સ્વરાંકનો રેડિયો અને ટી.વી. પર પ્રસારિત થતાં રહેતાં.

કવિ સંબંધનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. જયંતભાઈ પાઠક અને નટવરભાઈ પંડ્યા 'ઉશનસ્' સાથે નંદીગ્રામ જવાનું થયું. અકસ્માતે તે જ દિવસે અમદાવાદથી નારાયણભાઈ દેસાઈ અને યશવંત શુક્લ મકરંદભાઈને 'રણજિતરામ સુવાર્ણચન્દ્રક' અર્પણ કરવા આવ્યા હતા. વિધિ પૂરી થયાં પછી મકરંદભાઈ પાસે અમે સહુ બેઠા હતા. મેં તેમની એક ગઝલને મોહનભાઈએ સ્વરાંકન આપ્યું છે તે વાત કરી. તેમણે આગ્રહ કરી તે મારી પાસે ગવરાવી. પૂરી

યાદ ન હતી તો મકરંદભાઈ યાદ કરાવતાં જાય. મને ખૂબ સંકોચ હતો કે સાજ વગર, સૂરની સંગત વગર હું સ્વરાંકનને ન્યાય આપી નહીં શકું. મકરંદભાઈને એ સ્વરાંકન એટલું ગમ્યું કે થોડાં જ દિવસો પછી તેઓએ મોહનભાઈને મળવા ઈચ્છા કરી અને મુંબઈમાં આવ્યા ત્યારે મળ્યા. ફરી એક વાર સાજ અને મોહનભાઈની સૂરસંગતમાં 'મોજ ચલી જે દરિયાની તે મારગની મોહતાજ નથી' મકરંદભાઈ સામે ગાયું. મકરંદભાઈના અવસાન પછી કુન્દનિકાબહેનના આગ્રહથી મોહનભાઈએ ભારતીય વિદ્યાભવનમાં પણ તે રજૂ કર્યું. મોહનભાઈના સ્વરાંકનો કવિઓને પણ ખૂબ જ ગમે. મધુર અને અનુપમ. તેમને કાવ્યાંજલિ રૂપે અને શબ્દ અને સૂરનાં સંબંધિત આ પંક્તિઓ :

**સાથીઓ સૂરના જે શબ્દો બન્યાં છે, ઉરના ઊંડાણે તે અર્થો બન્યાં છે.
વાટે ને ઘાટે જે અક્ષરો પથ્થરો, દેવળ વિરાજી તે દેવો બન્યાં છે.**

શાળાઓમાં બાળકોને સૂરીલાં કરવાં તેમણે સેવાઓ આપી, બેલેનૃત્યોમાં સંગીત આપ્યું, વર્ષો સુધી સંગીત વર્ગો ચલાવ્યા, આ શિષ્યો પોતાની પ્રતિભા વિકસાવી શકે અને અન્ય તે જાણી શકે તે માટે 'સૂરવાણી' કાર્યક્રમોમાં તેમને મંચ આપ્યા. કેટલાયે શિષ્યોએ પોતાના કંઠ અને

મોહનભાઈના સ્વરાંકનોને ધ્વનિમુદ્રિત કર્યાં. છેલ્લે છેલ્લે પાંચ છ વર્ષ પહેલાં તેમને હૃદયરોગનો હુમલો આવ્યો અને તેમની વાણી હરાઈ ગઈ, થોડી સ્મૃતિ પણ ઓછી થઈ. નવાઈની વાત લાગે, પરંતુ વૈજ્ઞાનિક રીતે તે શક્ય છે તે મુજબ તેમના સંગીતજ્ઞાનને ઊની આંચ પણ ન આવી. એ સંગીત લગને તેમને ઉગારી દીધા, એટલું જ નહીં ફરી તેઓ સ્વસ્થ થઈ ગયા. વાણી અને સ્મૃતિથી પણ સામાન્ય થઈ ગયા. સ્વરાંકનો નિજનંદની મસ્તીથી કર્યાં છે. પ્રચાર કે પ્રસાર માટે તેમણે ન જલેમત લીધી કે ન કોઈની પાસે સહાયની ઝોળી ફેલાવી. જીવન જીવ્યા, પળે પળ જીવ્યા. પૂર્ણ આનંદથી જીવ્યા. મોહન તો યુગે યુગે આપણી વચ્ચે આવતો રહે છે. એ આંખ વિંચે-વિદાય લે છે ત્યારે પણ ઘણું ઘણું આપીને જાય છે. ૨૦૧૨ની ૧૮મી માર્ચના રોજ સૂરના એક મંદિરના દ્વાર ભીડાયા. આ મંદિરની ચોખટ પર ઘણાં બેસુરાં સૂર પામ્યાં છે. આંખ મીંચી ગાઠ નિદ્રામાં સોડ તાણી સૂતેલાં મોહનભાઈના જેમણે છેલ્લાં દર્શન કર્યાં હશે તેમણે દિવ્યાત્માની પ્રસન્નમુદ્રાની જ અનુભૂતિ કરી હશે. ગની દર્ડીવાલાની એક રચનાનું મોહનભાઈએ રાજ ભૈરવીમાં ખૂબ જ સુંદર સ્વરાંકન કર્યું છે. આ પંક્તિઓ જાણે તેમણે સ્વયં માટે લખી હોય તેવું લાગે.

**રાતદિવસ આ શ્વાસ સિતારી, સાજ સનાતન તારો,
સોહમ ગાતાં તાર તૂટે ત્યાં હોશે પોઢી જાહે.**

ફોનની ઘંટી વાગે છે ત્યારે આજે પણ ફોનની સ્ક્રીન પર મોહનભાઈના ફોનના છેલ્લા ચાર આંકડા ૨૦૩૯ જોવા તલસુ છું, જેથી હું કહી શકું 'બોલો મોહનભાઈ, સૂરીલી યા પીવા આવો છો ને ?'

e.mail : kanubhai@hotmail.com

પાનખરે

પાનખરે -
ઝરઝર ઝરતાં પાણી તળે,
ઢંકાઈ - ઢબૂરાઈ,
પોઢી ગઈ હું !
ને શીત શિયાળો વીત્યે,
બ્લેકબર્ડના પ્રથમ ટલૂકે,
સ્નોડ્રોપ્સના નાજુક સ્પર્શે,
ખુલું ખુલું થતી કૂંપળ સંગે
હૂંફાળી વસંતે -
જાગીશ હું !

• નિરંજના દેસાઈ

[60 Wilson Gardens, WEST HARROW, Middx HA1 4DZ, U.K.]

માન્યેસ્ટર મધ્યે મધુર મિલન

• આશા બૂચ

ઘણા વખતથી ઈચ્છા હતી કે વિપુલ કલ્યાણી માન્યેસ્ટર આવે ત્યારે આ તરફ રહેનારા મિત્રોનું મિલન ગોઠવાય તો મન મલોરી ઊઠે. શિયાળાની કડકડતી ઠંડી હતી તોયે ૧૫મી ડિસેમ્બરના શનિવારે સુજ્ઞ મિત્રોના સહવાસે અમારી એકલતાનું પડ ઓગળી ગયું.

હવા જન્ય કીટાણુંઓની ઝપટમાં શુક્ર દંપતી પટકાઈ પડ્યાં તેથી વાદી સૂર તરીકે પંચમ શુક્ર આવનાર હતા તે ન આવી શક્યા. સંવાદી સૂર સમા અદમ ટંકારવીએ એ સ્થાન સંભાળ્યું અને સહુ સાથે અતૂટ સંવાદનો તંતુ બાંધી આપ્યો. વિપુલભાઈએ પરજની માફક આદિ સૂર હોવાના નાતે વાત-ચીતનું સુકાન સંભાળ્યું. આદરણીય દીપક બારડોલીકરે મધ્યમ સૂર બનીને અમારી વાતોને અનુમોદન આપતા રહ્યા. ધૈવત જેવું ખમતીધર વ્યક્તિત્વ ધરાવતા ફારુક ઘાંચી અને રિષભ સમા ચંચલ ઈમ્તિયાઝ પટેલ સંનિષ્ઠ શ્રોતાઓ તો હતા જ પણ એમના મુક્ત હાર્યમાં અન્ય સહુ ભળ્યા અને ઘર આનંદથી ગાજી ઊઠ્યું. મારાં માતા સરોજબહેન અંજારિયા અને પતિ કૃષ્ણકાન્ત તેમાં પૂરેવચ સામેલ.

કોઈ ઔપચારિક કાર્યક્રમની રૂપરેખા અનુસારવાની નહોતી એટલે વાતોનો દોર મુક્ત વિહાર કરતો વહેતો હતો. ઓશો રજનીશની તીવ્ર બુદ્ધિમત્તાના ટ્રેસાંતોની આપ-લે થઈ; સ્વામી બનેલા એક દોસ્ત માટે તેમના પત્નીના પ્રતિભાવો વિષે જાણીને રમૂજ પેદા થઈ; નરેન્દ્ર મોદીથી માંડીને ઓબામા સુધીના રાજકારણીઓનાં કરતૂતોનું મૂલ્યાંકન કર્યું; તો વળી, દરેકની કારકિર્દી દરમ્યાન થયેલા કડવા-મીઠા અનુભવો પણ વહેંચ્યા.

અદમભાઈના અંગ્રેજ મિત્ર એક વખત કહે, 'આ દેશમાં ટૂરેઈનનું સિગ્નલ ઊંચું થાય તો ટૂરેઈન આગળ જાય, તમારે ભારતમાં સિગ્નલ નીચે પડે ત્યારે ટૂરેઈન આગળ ચાલે એવું ઊંધું કેમ, ભલા?' અદમભાઈએ પટ દઈને કહેલું, 'એ તો ભાઈ, તમે અમારા દેશમાં રેલવેની સિસ્ટમ મૂકી ગયેલા'. એ સજ્જને વળતો પ્રહાર કર્યો, 'તમે ૬૦ વર્ષમાં કેમ ન બદલી?'

રમૂજ ઉપજવે એવી આ વાત પરથી ચાલીને અમારી ગાડી ગંભીર સ્ટેશને આવીને અટકી. અમારા સહુનો એવો મત થયો કે હિંદુ-મુસ્લિમો એકદા હળીમળીને રહેતા હતા. એમની વચ્ચે વૈમનસ્ય રાજકીય કારણોસર ઊભું કરવામાં આવ્યું હતું એમ માની લઈએ તો પણ આજે છ છ દાયકાઓ વિત્યા પછી ભારત અને પાકિસ્તાને પરસ્પર સુમેળ સાંધવા શું કર્યું? દીપકભાઈએ જાત અનુભવ જણાવતા કહ્યું, 'પાકિસ્તાનમાં હિંદુ ભાઈઓ સુંદર રીતે વેપાર કરે છે, કેટલાક તો ઉચ્ચ પદાધિકારીઓ થયા છે. ઠેર ઠેર હિંદુ મંદિરો છે અને આમ પ્રજામાં કોમી એખલાસનું વાતાવરણ છે. નોંધ લેવાની વાત એ છે કે પાકિસ્તાનમાં કદી હિંદુ-મુસ્લિમો વચ્ચે કોમી રમખાણો નથી થયાં. ભારતમાં પણ ગુજરાતમાં કોમી રમખાણો વધુ પ્રમાણમાં થાય છે.' આ હકીકત પર

ભારતના અને ખાસ કરીને ગુજરાતના પોતાને હિંદુ ગણાવતા લોકોએ ઊંડો વિચાર કરવા જેવો છે.

ઈતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે યહૂદી પ્રજા પર સામૂહિક ત્રાસ ગુજરવામાં આવ્યો હતો. આજે મુસ્લિમો પ્રત્યે અન્યાયભર્યું વલણ અપનાવાઈ રહ્યું છે એવું આ મિનિ મેળાના મિત્રોનું મંતવ્ય હતું. ૮/૧૧ પછી 'Every Muslim is not a terrorist, but every terrorist is a Muslim' એ સૂત્રનો પ્રચાર વધ્યો છે. જે કે એક કોમની બીજી કોમ વચ્ચેની તંગદીલી અને એક જ કોમના ફિરકાઓ વચ્ચેના સંઘર્ષો તો જમાનાઓ જૂના છે. બ્રિટનમાં ઘઉંવાણીની ચામડી ધરાવતા, આ દેશમાં જન્મેલા યુવાનો ગમે ત્યારે 'stop and search'નો ભોગ બને અને દાઢી રાખનાર પુરુષોને આતંકવાદીની નજરે જોવામાં આવે એ નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય અને પ્રજાની સંતુલિત વિચાર શક્તિનાં પતનનું ઘોતક છે.

મધ્યાલન ભોજન પછી અમારી વાતનો દોર ફરી સંધાયો. ઈમ્તિયાઝભાઈની ભારતની મુલાકાતમાં મુસ્લિમ ભાઈઓને મળેલો આવકાર અને પાકિસ્તાનમાં હિંદુ બન્દાઓને મળેલ આદરની વાતો સાંભળીને તૃપ્તિનો ઓડકાર આવ્યો. અદમભાઈ અને મારા માતૃશ્રી સરોજબહેને ઉચ્ચ ધોરણોના પેપર્સ તપાસતી વખતે પોતાના સગાં-ઓળખીતાઓને સારા માર્કસથી પાસ કરાવી દેવા માટે રુશ્વત આપવા કેવા કેવા કીમિયા ઊંચા સ્થાને બેઠેલાઓએ કરેલા એ અનુભવોની લ્હાણી કરી.

ભારત-પાકિસ્તાન જેવા દેશોમાં ભ્રષ્ટાચાર એ હવે શિષ્ટાચાર ગણાવા લાગ્યો છે તેની પાછળ મૂલ્યોનું ધોવાણ, રાતોરાત પૈસાદાર થવાની ઘેલછા અને પશ્ચિમનું આંધળું અનુકરણ છે એવું સર્વાનુમતે ઠરાવાયું. વિપુલભાઈએ મુદ્દાની વાત કરી. આ સર્વ દૂષણો પ્રાથમિક શાળાઓમાં અપાતા અપૂરતા અને નબળા શિક્ષણને કારણે પ્રસારે છે. ફરી એકવાર આ ગોષ્ઠીનું વહેણ આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘર્ષો અને અશાંતિમય વાતાવરણ તરફ વળ્યું. ધર્મ સંસ્થાનો, રાજકારણ અને સમૂહ તથા માધ્યમના પ્રચારના માધ્યમો કોમી એખલાસ અને દેશ દેશ વચ્ચે મૈત્રીભર્યા સંબંધો ન વિકસવા દેવા માટે મહદ્ અંશે જવાબદાર છે કે નહીં એ સંવેદનશીલ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા ફરી મળવાનો કોલ કરીને અમે છુટ્ટા પડ્યાં.

e.mail : ten_men@hotmail.com

---: છબિ એક, દૃશ્ય બે :-

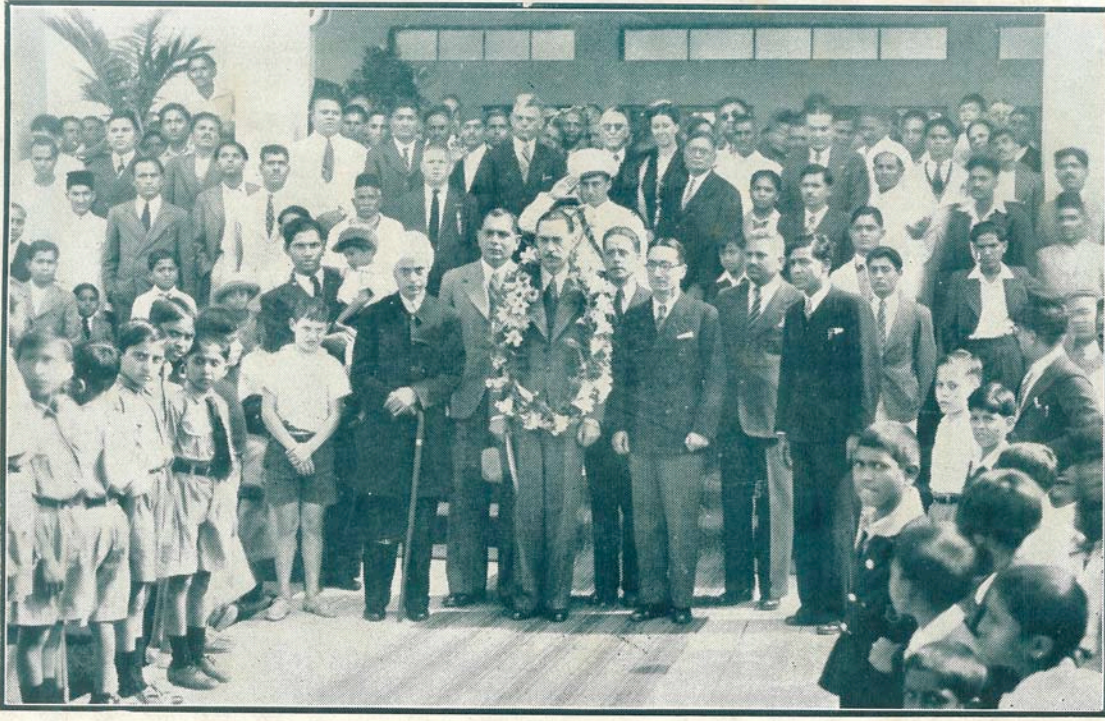
એકની ગંભીર મુદ્રા; બીજામાં હળવાશની રમૂજધારી ઝલક !

પહેલી છબિમાં, ડાબેથી, ફારુક ઘાંચી, સરોજબહેન અંજારિયા, અદમ ટંકારવી, દીપક બારડોલીકર, મેજબાન આશાબહેન બૂચ, વિપુલ કલ્યાણી તેમ જ મેજબાન કૃષ્ણકાન્ત બૂચ અર્ધચન્દ્રકારે ગોઠવાયેલાં છે. તો બીજી છબિમાં, ફારુક ઘાંચીની જગ્યાએ ઈમ્તિયાઝ પટેલ બિરાજમાન છે.

અલબત્ત, આ છબિના લેનારા ફારુક ઘાંચી અને ઈમ્તિયાઝ પટેલ છે તે જણાવવાનું ન જ હોય; ખરું ને ?

મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું ...

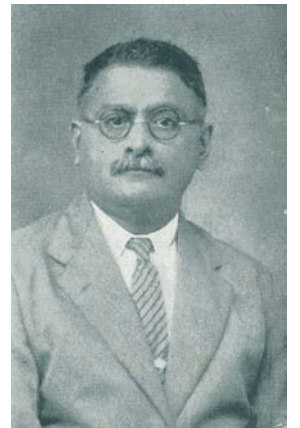
પ્રભુદાસ ભીમજી

કાવસજી આદરજી સરકારી

નવાજબાઈ શાવકશાહ પટેલ

શાવકશાહ જમશેદજી પટેલ

બ્રહ્મદત્ત ભવાની દયાલનું નામ બહુ આસાનીથી નહીં સાંભરે. પરંતુ હિન્દવી ડાયસ્પોરા માટે તે એક અગત્યનું નામ છે. પોર્તુગીઝ પૂર્વ આફ્રિકાના હિન્દુસ્થાનીઓમાં, નવજગૃતિ જન્મદાતા તરીકે જેમને લેખવામાં આવે છે, એ સ્વામી ભવાની દયાલ સંન્યાસીના માર્ગદર્શન હેઠળ કેવાં કેવાં કામ થયાં છે તેની વિગતો આ ચોપડીમાં છે. બ્રહ્મદત્ત ભવાની દયાલે ‘પોર્તુગીઝ પૂર્વ અફ્રીકામાં હિન્દુસ્થાની’ નામક આ એકમેવ દસ્તાવેજી પુસ્તક આપ્યું છે. ‘શ્રીમાન્ શેઠ ઘનશ્યામદાસ બિડલા તથા શ્રીમાન્ શેઠ જુગલકિશોર બિડલા’ને સમર્પણ, 1942ના અરસામાં, દક્ષિણ આફ્રિકાના ડરબન નગરમાંથી ‘દયાલ બ્રધર્સ’ દ્વારા પ્રગટ થયેલું આ પુસ્તક એક તદ્દન નવી બારી ઉઘાડી આપે છે. હિન્દની તત્કાલીન વડી ધારાસભાના સદસ્ય, જાણીતા સ્વાતંત્ર્યસૈનિક તેમ જ હિન્દીના નામવર સાહિત્યકાર શેઠ ગોવિંદ દાસજીએ ભૂમિકારૂપ વિષદ પૂરોવચન લખ્યાં છે.

આજકાલ પોર્તુગલના પાટનગર લિસબનમાં સ્થાયી થયેલા એક ઉમદા આદમી અને આગેવાન શહેરી, પ્રવીણકાન્ત પ્રભુદાસ ભીમજીના સદ્ભાવે, જોવાવાંચવા મળી આ ચોપડીમાં, ૭૨-૭૩ પાન પર જે છબિ જોવા મળે છે, તે અહીં, સૌજન્યપૂર્વક, આપીએ છીએ. પોર્તુગીઝ પૂર્વ આફ્રિકા એટલે આજનું મોઝામ્બીક. લોરેન્સો માર્કિવસ તે વેળા મુલકનું પાટનગર, જે આજે માપૂટો તરીકે જાણીતું છે. આ નગરમાં, આંકેક દાયકાઓ પહેલાં, હિન્દવી વસાહત હતી અને તેને ‘ભારત સમાજ’ સરીખું એક મંડળ હતું. આ સમાજના ધૂરિણ હતા ભીખાભાઈ ભૂલાભાઈ, વનમાળી જયરામ પટેલ, કેશવભાઈ મોરારજી અને શ્રીરામજી રઘુનાથ. અને તેમણે ‘વેદ-મંદિર’ની ત્યાં રચના કરી. આ મંદિરના ઉદ્ઘાટન-ઉત્સવમાં તે વેળાના પોર્તુગીઝ પૂર્વ આફ્રિકાના ગવર્નર-જનરલ નન્સ દ’ ઓલિવિરા વિધિ સમ્પન્ન કરવા પધારેલા ત્યારની આ છબિ છે. વસાહતના અનેક નામી અનામી શહેરીઓ જોડાજોડ, ઉપર દર્શાવ્યા ચિત્રમાં, પુષ્પમાળા પહેરેલા ગવર્નર જનરલ ઓલિવિરાની ડાબી બાજુએ સ્વામી ભવાની દયાલ સંન્યાસીને જોવા પામીએ છીએ, જ્યારે જમણી કોર છે લોરેન્સો માર્કિવસના આગેવાન શહેરી ભગવાનજી કાકુભાઈ. ૩૧ જુલાઈ 19૩૮ના દિવસે આ અવસર સમ્પન્ન થયેલો, તેમ ઈતિહાસ નોંધે છે. સોનાની ચાવીથી વેદ મંદિરનું પ્રવેશદ્વાર ખોલાયું તે વેળા બ્રિટિશ તથા દક્ષિણ આફ્રિકી રાજદૂતો ય ત્યાં સુપેરે હાજર રહેલા.

બાજુમાંના સ્થંભમાં આખ્યા ચાર ચિત્રો સમજવા સમ છે. લેખક એમને ‘સમાજ કે સેવક’ તરીકે જાહેર કરે છે. ‘પોપટલાલ હરીભાઈ એન્ડ કમ્પની’ના ભાગીદાર પ્રભુદાસભાઈ ભીમજી સમાજની કાર્યવાહીમાં પૂરી દિલચસ્પી લેતા હતા. આજે એમના પુત્ર પ્રવીણકાન્તભાઈ ભીમજી લિસબનના સમાજ[Comunidade Hindu De Portugal]માં મનસા વાચા કર્મણા મંડી પડ્યા જ છે ને. વેદ મંદિરની સમિતિના સભાપતિ સ્થાનેથી કાવસજી આદરજી સરકારીએ જીવંતપૂર્વક કામ આપેલું. ભારે વિનોદી પ્રકૃતિના એ પારસી સજ્જન હતા તેમ જ ભારત સમાજના સુદૃઢ સ્થંભ પણ. શાવકશાહ જમશેદજી પટેલ તથા તેમના પત્ની નવાજબાઈ સમાજમાં પૂરેવચ્ય રહેલાં. સૌના પ્રીતિપાત્ર ય બનેલાં.

આ પુસ્તક તપાસતાં ઊંડીને બેચાર બાબત આપિ વળગે છે : આફ્રિકાના આ વિસ્તારોમાં આર્ય સમાજની અસર અને વગ; હિન્દુ વગવસીલા સમાજમાં જ નહીં, આર્ય સમાજની અસર હેઠળના આ પ્રકલ્પમાંય પારસીઓનું સોજ્ઞ પ્રદાન; ગુજરાતના દક્ષિણ વિસ્તારમાંથી સ્થળાંતર કરી આ મુલકોમાં વસેલી વસાહત અને તેમનું સજ્જ યોગદાન; આ રીતે ગયેલા પરિવારોમાં મહદ્ અંશે ‘અટક’નું પૂછડું ગાયબ હોય, તેમ જ અનુભવાય; સ્વામીજી આરંભે લખે છે તેમ, ‘દુકાનદાર અધિકતર કાઠિયાવાડી અને ગુજરાતી હિન્દુ છે, જે માંસને જોવાનું તથા અડકવાનું પાપ સમજે છે, પરંતુ પૈસા રળવાને સારુ એમણે ધર્મનું બન્ધન તોડી દીધું છે. કઈ દુકાનોમાં મેં માંસ પકાવાનું જોયું છે. ...’; તે વેળાના હબશી સમાજ વિશેનું સ્વામી ભવાની દયાલ સંન્યાસીનું વિવરણ; પ્રવાસી હિન્દુસ્થાનીઓનાં જીવનકવનની ઝાંખી, ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ.

દક્ષિણ આફ્રિકાથી માંડીને સુદાન ને ઈજિપ્ત વચ્ચેના આ વિશાળકાય ખંડમાંની હિન્દવી વસાહતના કેવા સગડ અને વાવડ હતા તે પામવા હવે ઘટનું કરીએ.

ચાર્લ્સ ડિકન્સ, ઓલિવર ટ્વિસ્ટ અને ભારત

• ચિરાગ ઠક્કર

ચિરાગ ઠક્કર

ઈંગ્લિશ ડિક્શનરીમાં એક શબ્દ છે 'Dickensian', અને તેની વ્યાખ્યા આ મુજબ છે: 'the environments and situations most commonly portrayed in Dickens' writings, such as poverty and social injustice and other aspects of Victorian England'. આ વ્યાખ્યાથી કેટલાક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે : કોણ હતા આ ચાર્લ્સ ડિકન્સ? કેવું હતું તેમણે આલેખેલું વિક્ટોરીઅન ઈંગ્લેન્ડ? અને તે સમયમાં લખાયેલું ડિકન્સનું સાહિત્ય આજના જમાનામાં કેટલું પ્રાર્થાવિક છે?

પર્સનલ લાઈફ = ૨૦ નવલકથાઓ ઉપરાંત ટૂંકી વાર્તાઓ, નાટક, કવિતા, નિબંધ અને કરેક્ટર સ્કેચીસસ જેવું આજીવન લખતાં રહેલા ચાર્લ્સ ડિકન્સનો જન્મ ૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૧૨ના રોજ પોર્ટ્સમાઉથમાં મધ્યમવર્ગીય કુટુંબમાં થયો હતો. તેમના પિતા જહોન ડિકન્સ નેવીની પે-ઓફિસમાં ક્લર્ક હતા. જહોન ડિકન્સમાં કાબેલિયત હતી અને સંવિસમાં તેઓ ધીમે-ધીમે આગળ વધ્યા હતા, પરંતું તેમની જીવનશૈલી આવકથી વધુ ખર્ચવાળી હતી.

૧૮૧૪માં ચાર્લ્સના પિતાને નોકરી અંતર્ગત અનિશ્ચિત મુદત માટે લંડન મોકલવામાં આવ્યા. બે-એક વર્ષ રાહ જોઈને ૧૮૧૭માં ડિકન્સ ફેમિલી, ચટામમાં સ્થાયી થયું હતું અને ત્યાં ચાર્લ્સ ડિકન્સના બાળપણના સુખદ દિવસો વીત્યા હતા. બાળ ચાર્લ્સને શરૂઆતનું શિક્ષણ માતા પાસેથી મળ્યું અને પછીથી તેમણે ચટામમાં જ શાળાનું ભણતર લીધું. એ સમય દરમિયાન જ તેઓએ પોતાના પિતાના પુસ્તકસંગ્રહમાંથી ટોબિઆસ સ્મોલેટ અને હેન્રી ફિલ્ડિંગ જેવા લેખકોને રસપૂર્વક વાંચ્યા હતા. એ સમય દરમિયાન ચાર્લ્સ ડિકન્સના મનમાં Gad's Hill Palaceમાં રહેવાની મહેચ્છા પણ પ્રગટી હતી.

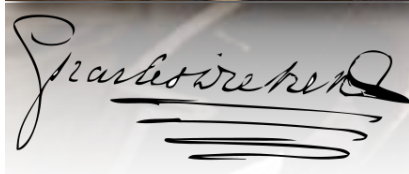
ડિકન્સના પિતાને લંડનની નોકરીમાંથી ૧૮૨૨માં પાછા મોકલવામાં આવ્યા અને ડિકન્સ ફેમિલીના સુખદ દિવસોનો અંત આવ્યો હતો. 'આમદની અઠૂની, ખર્ચા રૂપેયા'વાળી જીવનશૈલીના

કારણે જહોન ડિકન્સ ગળાડૂબ દેવામાં હતા. ચાર્લ્સની માતાએ એક સ્કૂલમાં નોકરી શરૂ કરી, આ દેવું ઘટાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતું દેવું તો વધતું જ ચાલ્યું. ઘરે રોજરોજ લેણિયાતોની ઉઘરાણી થવા લાગી અને ડિકન્સ કુટુંબની ઈજ્જત દિવસે-દિવસે ઘટતી ચાલી.

આવા વિષમ આર્થિક સંજોગોમાં ડિકન્સ ફેમિલી ચટામ છોડીને લંડનના કેમડન ટાઉનમાં આવી વસ્યું. બાર જ વર્ષના ચાર્લ્સ ડિકન્સનું ભણતર અટકાવી દેવામાં આવ્યું અને તેમને એક શૂ-બ્લેકિંગ વેરહાઉસમાં ખૂબ જ ઓછા પગારે (અઠવાડિયાના ૬ શિલિંગ) દિવસના ૧૦ કલાક કામ કરવા માટે મોકલવામાં આવ્યા. બે અઠવાડિયા બાદ જ ચાર્લ્સના પિતાને દેવું ભરપાઈ ન કરી શકવાના કારણે જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા. થોડા સમયમાં ચાર્લ્સની માતા અને તેમના ચાર નાના ભાઈઓને પણ એ સમયના કાયદા પ્રમાણે જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા.

પછીના ચાર-પાંચ મહિના ચાર્લ્સના જીવનના બહુ પીડાદાયક દિવસો હતા. શરીર તોડી નાખે તેવી મજૂરી ઉપરાંત અપૂરતો ખોરાક, ઝૂંપડપટ્ટી જેવું રહેઠાણ અને એકદમ બરછટ સાથીદારોએ ચાર્લ્સના માનસને બહુ પીડ્યું. આ શરમિદગીભરી પરિસ્થિતિએ ચાર્લ્સના સંવેદનશીલ માનસ પર પ્રગાઢ અસર છોડી હતી, પણ તેઓ 'ડેવિડ કોપરફિલ્ડ'ના થોડાંક પાનાંઓ સિવાય જીવનપર્યંત

એ અનુભવ વિષે કદી બોલ્યા નહીં. ગરીબ અને ગરીબીનો જે પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો, તેણે ચાર્લ્સના ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. એ પરિસ્થિતિને યાદ કરતાં તેમણે પોતાના બાયોગ્રાફર જહોન ફોસ્ટરને કહ્યું હતું : 'The blacking-warehouse was ... a crazy, tumble-down old house, ... literally overrun with rats. Its wainscoted rooms, and its rotten floors and staircase, and the old grey rats swarming down in the cellars, and the sound of their squeaking

and scuffling coming up the stairs at all times, and the dirt and decay of the place, rise up visibly before me, as if I were there again. The counting-house was on the first floor, looking over the coal-barges and the river. There was a recess in it, in which I was to sit and work. My work was to cover the pots of paste-blackening; first with a piece of oil-paper, and then with a piece of blue paper; to tie them round with a string; and then to clip the paper close and neat, all round, until it looked as smart as a pot of ointment from an apothecary's shop. When a certain number of grosses of pots had attained this pitch of perfection, I was to paste on each a printed label, and then go on again with more pots. Two or three other boys were kept at similar duty down-stairs on similar wages. One of them came up, in a ragged apron and a paper cap, on the first Monday morning, to show me the trick of using the string and tying the knot. His name was Bob Fagin; and I took the liberty of using his name, long afterwards, in Oliver Twist.' (from The Life of Charles Dickens)

જેલવાસના ત્રણ-ચાર મહિના બાદ જહોન ડિકન્સની માતા, એટલે કે ચાર્લ્સ ડિકન્સની દાદીનું મૃત્યું થયું અને તેને કારણે જે વારસો જહોન ડિકન્સને મળ્યો, તેનાથી દેવું ભરપાઈ કરીને તેઓ જેલમાંથી મુક્ત થઈ શક્યા. જો કે દેવું ભરપાઈ થઈ ગયા પછી પણ ચાર્લ્સને શૂ-બ્લેકિંગ વેરહાઉસમાંથી તાત્કાલિક મુક્તિ ન મળી. તેમની માતાએ તેમની પાસે થોડોક વધારે સમય એ કામ શરૂ રખાવ્યું. આ બાબતની ડિકન્સના લાગણીતંત્ર પર ખૂબ જ અસર પડી હતી. તેમણે એક વાર કહ્યું હતું 'I never afterwards forgot, I never shall forget, I never can forget, that my mother was warm for my being sent back'. તેમની સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનો જે ચોક્કસ અભિગમ હતો તે પણ કદાચ આ જ ઘટનાને કારણે ઘડાયો હશે.

પછીથી તેઓએ પોતાનું શિક્ષણ પૂરું કર્યું, લોયર ઓફિસમાં કામ કર્યું, શોર્ટ હેન્ડ શીખ્યા, પત્રકારત્વમાં હાથ અજમાવ્યો અને 'પિક્કવિક પેપર્સ'થી નવલકથાકાર તરીકે સાહિત્યની સફર શરૂ કરી, એ તો ઈતિહાસ છે. ૪૪ વર્ષની ઉંમરે તેમણે બાળપણમાં જે Gad's Hill Palaceમાં રહેવાનું સપનું જ્યેવું હતું તે પણ પૂરું કર્યું. તેમની પ્રથમ નવલકથા 'પિક્કવિક પેપર્સ' માટે તો એવું કહેવાય છે કે તેણે જટલું ઈંગ્લેન્ડનું ભવું કર્યું હશે, તેટલું તો બાઈબલે પણ નથી કર્યું. આ 'પિક્કવિક પેપર્સ'માં તેમણે તે સમયના ઈંગ્લેન્ડ અને તેની સમસ્યાનોએ આબાદ રીતે પ્રતિબિંબિત કર્યા છે. તેમના લેખનમાં તેમના આ અનુભવોની અસર

લગભગ બધે જ જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત તેમના સમયના ઈંગ્લેન્ડની પણ એક તાસીર હતી જેણે તેમની અનુભવ સૃષ્ટિમાં ઘણું ઉમેર્યું હતું.

તે સમયનું ઈંગ્લેન્ડ : કોઈ પણ લેખકને સમજતા પહેલાં લેખક જે સમય અને પરિસ્થિતિમાં જન્મ્યા અને ઉછર્યા તે સમયને સમજવો જરૂરી બને છે. કારણ કે છેવટે તો લેખક પણ એ જ સમાજનો હિસ્સો છે ને. કેવું હતું તે સમયનું ઈંગ્લેન્ડ? ઈ.સ. ૧૭૮૯થી ૧૭૯૨ દરમિયાન થયેલું ફ્રેન્ચ રિવોલ્યુશન (ક્રાંતિ) અને ત્યાર બાદ ૧૮૧૫ સુધી ચાલેલા નેપોલિયન એરા(યુગ)ની ગંભીર અસર સમગ્ર યુરોપ પર પડી હતી. ઈંગ્લેન્ડ પણ એમાંથી કેવી રીતે બાકાત રહે? એ ફ્રેન્ચ રિવોલ્યુશનની અસર હેઠળ જ ઈંગ્લેન્ડવાસીઓએ સમાજના સ્થાપિત હિતોને ઉખાડી ફેંકીને સમાજની પુનર્રચનાના વિચારને ઉત્સાહપૂર્વક વધાવ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે ફ્રાન્સમાં હિંસા અને ભયનું સામ્રાજ્ય ચોમેર ફેલાઈ ગયું, ત્યારે ઈંગ્લેન્ડનો ઉચ્ચવર્ગ – શાસકો અને ધનિકો – આ સ્થિતિથી ખાસ કરીને ધિતિત બન્યા. જ્યારે બીજી બાજુ, ગરીબો અને લિબરલ (ઉદારમતી) વિચારસરણી ધરાવનારા વિચારકોને ફ્રાન્સની ક્રાંતિ અને તેના પરિણામોથી પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું. ઈંગ્લેન્ડ જ્યારે ફ્રાન્સ સાથે યુદ્ધ કરવા ઉતર્યું, ત્યારે ઈંગ્લેન્ડમાં આંતરિક અવ્યવસ્થા ફેલાઈ અને દમનકારી પગલાં લેવામાં આવ્યાં.

યુરોપમાં ચાલી રહેલા આ સંઘર્ષોને કારણે અંગ્રેજ પ્રજાનું જીવન ખૂબ જ મુશ્કેલીભર્યું બન્યું હતું. યુદ્ધના ખર્ચને પહોંચી વળવા પ્રજા પર જે ભારે કર નંખાયા હતા તેની સૌથી ખરાબ અસર ગરીબો પર પડી હતી. મોંઘવારી અને ખાદ્ય સામગ્રીની અછત જેવી મુશ્કેલી તો હતી જ, પણ જ્યારે પ્રશાસને પેપર કરન્સી દાખલ કરી અને તેને કારણે નાણાકીય ફુગાવો થઈ ગયો, ત્યારે તો હાલત તેનાથી પણ ખરાબ થઈ ગઈ. ફ્રાન્સ અને તેના શત્રુઓ વચ્ચે ચાલી રહેલ લાંબા યુદ્ધના પરિણામે ઈંગ્લેન્ડનું, તૈયાર વસ્તુઓ(manufactured goods)નું બજાર તૂટ્યું હતું અને ૧૮૧૧થી ૧૮૧૩ દરમિયાન બેકારીનું પ્રમાણ ખૂબ જ વધી ગયું હતું. ૧૮૧૧માં બેકાર થયેલા લોકોનું એક ગ્રુપ (જૂથ) કે જે લ્યુડિટ્સ (Luddites) નામે ઓળખાતું હતું તેઓ આખા ઈંગ્લેન્ડમાં ફરીને મોટા-મોટા પ્રોડક્શન મશીનોને તોડી રહ્યાં હતાં કારણ કે તેઓ માનતાં હતાં કે આ મશીનોથી જ તેમનું લેખર માર્કેટ તૂટ્યું હતું.

ઈ.સ. ૧૮૧૨માં, એ વર્ષ કે જેમાં આપણા પ્રિય ચાર્લ્સ ડિકન્સનો જન્મ થયો, manufacturing equipmentનો નાશ કરનાર માટે ફ્રાંસીની સજા જાહેર કરવામાં આવી હતી. (તે સમયે કુલ ૨૨૦ ગુનાઓ ફ્રાંસીની સજાને પાત્ર હતા.) ૧૮૧૫માં જ્યારે નેપોલિયનનો પરાજય થયો અને તેને સેંટ હેલેનાના ટાપુ પર આજીવન કેદ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે લોકોમાં સુખ અને શાંતિની એક આશા બંધાઈ. પણ કેવી દગારી હતી એ આશા! થોડા સમયમાં જ ઈંગ્લેન્ડે ક્યારેય ન જોઈ હોય તેવી મંદી આવી અને working class આ બધામાં પીસાતો રહ્યો. ફરી એક વાર, આખા દેશમાં હિંસા અને તોડફોડ વ્યાપક બન્યા અને શાસકવર્ગે તેનો જવાબ પ્રતિહિંસાથી વાળ્યો. આ હિંસા-પ્રતિહિંસા તેની ટોચ પર ત્યારે પહોંચી જ્યારે ૧૬ ઓગસ્ટ, ૧૮૧૯ના દિવસે આ દેશનો પોતાનો 'જલિયાવાલાબાગ કાંડ' થયો, જેને 'પીટરલૂ મેસેકર' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એ દિવસે માન્ચેસ્ટરના સેંટ પિટર્સ ફિલ્ડમાં સેનાની એક ટુકડીએ જાહેર સભામાં ભિગા થયેલા શાંત અને નિઃશસ્ત્ર નાગરિકો પર ગોળીઓ વરસાવી, જેમાં ૧૧ પ્રજાજનો મૃત્યુ પામ્યાં અને ૪૦૦થી વધારે ઘાયલ થયાં. લોકોમાં હાહાકાર થઈ ગયો અને પ્રશાસને એ હિંસાનો માર્ગ છોડવો પડ્યો.

ત્યારબાદ ધીમે-ધીમે બંધું થાળે પડવા માંડ્યું. ગુલામી પ્રથા નાબૂદ થવા માંડી, ટોરી પક્ષના હાથમાંથી સત્તા વિહાર પક્ષના હાથમાં આવ્યા બાદ, પાલમિન્ટરી રિફોર્મ થયું, અને બાળ-મજૂરીને લગતા કાયદા અસ્તિત્વમાં આવ્યા. ક્વિન એલિઝાબેથના સમયથી ગરીબોને, જેને એ સમયે પૉપર્સ (paupers) તરીકે ઓળખવામાં આવતા, સીધી જ નાણાકીય મદદ મળતી હતી. આર્થિક મંદી બાદ આ સમસ્યા વધારે ગંભીર બની હતી. કેટલાયે સાજા-નરવા, તંદુરસ્ત લોકો, કે જે કામ કરી શકે તેમ હતા, તેઓ કામ કરવાને બદલે આ મદદ લેવાનું વધારે પસંદ કરવા લાગ્યા. કારણ કે કામ મળતું નહોતું અને જે મળતું તો ઓછા વળતરવાળું મળતું. સરવાળે જે નિયમિત કામ કરતાં તેમના પર આ સમસ્યાનું ભારણ કર સ્વરૂપે આવવા માંડ્યું, અને કરદાતાઓમાં અસંતોષ વ્યાપી ગયો. આ સમસ્યાનું સમાધાન લાવવા માટે ૧૮૩૪માં 'ધ પૂઅર લૉ' લાવવામાં આવ્યો. કાયદો 'પૂઅર' નહોતો, તેનું નામ હતું 'ધ પૂઅર લૉ'. આ

તાવમાંથી બેઠો થતો ઓલિવર

ફેગિન દ્વારા ઓલિવરનું સ્વાગત !

કાયદા હેઠળ કામ કરી શકે તેવા પૉપર્સ વર્કહાઉસમાં રહેવું પડતું અને કામ કરવું પડતું. તેમ છતાં સામાન્ય કરદાતાઓની નજરે તેઓ ઘુણારૂપદ હતા. આ વર્કહાઉસીઝમાં વધારે લોકો આવે નહીં અને આવેલા વધારે ટકે નહીં તે માટે વર્કહાઉસીઝમાં જીવવું ખૂબ કઠિન બનાવવામાં આવ્યું. તનતોડ કામ, અપૂરતો ખોરાક અને અમાનવીય વ્યવહાર, આ વર્કહાઉસીઝમાં રહેનારા લોકોના દૈનિક જીવનનો ભાગ બની ગયા. જે કે એની અસર પણ પડી. ૩ વર્ષમાં જ આ વર્કહાઉસીઝને નિભાવવાનો ખર્ચ ત્રીજા ભાગનો થઈ ગયો. પણ આ વર્કહાઉસીઝમાં રહેનારા દરેક લોકો આ સિસ્ટમનો ગેરલાભ ઉઠાવવા નહોતા આવતા. જેમ સૂકા જોડે લીલું બળે તેમ ખરેખર આ મદદની જરૂરત હતી, તેઓનું જીવન આ બધાના કારણે ખૂબ દુષ્કર બની ગયું હતું. ચાર્લ્સ ડિકન્સની બીજી જ નવલકથા 'Oliver Twist'નું કથાબીજ અહીંથી રોપાય છે.

આટલી ઐતિહાસિક પશ્ચાદભૂમિની મદદથી ડિકન્સના સમયના ઈંગ્લેન્ડને બરાબર સમજી શકાય તેમ છે. ક્વિન વિક્ટોરિયા, કે જેના નામથી એ સમયને 'વિક્ટોરીઅન એજ' તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો. જ્યારે ૨૦ જૂન, ૧૮૩૭ના રોજ તે સત્તાધીન થયાં, ત્યારે આપણા પ્રિય ચાર્લ્સ ડિકન્સ પચીસ વર્ષના હતા. તેમના 'પિકવિક પેપર્સ' પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યાં હતા અને તેઓ ધીમે-ધીમે લોકપ્રિય થઈ રહ્યા હતા.

ઓલિવર ટ્વિસ્ટ : હમણાં જ જેની વાત કરી, એવા એક વર્કહાઉસમાં ઓલિવર ટ્વિસ્ટનો જન્મ થાય છે અને જ્યારે ઓલિવર પહેલો શ્વાસ લે છે ત્યારે તેની માતા અંતિમ શ્વાસ લે છે. પિતા કોણ છે તેની તો જાણ પણ નથી હોતી માટે ઓલિવર ટ્વિસ્ટને એ વર્કહાઉસમાં જ રાખવામાં આવે છે. ઓલિવર ટ્વિસ્ટ નામ કોણે પાડ્યું તેના જવાબમાં Mr Bumble (ટ્રાન્સફોર્મરવાળા નર્સી) સર્ગવ જવાબ આપે છે : 'I, Mrs. Mann. We name our fondlings in alphabetical order. The last was S, - Swubble, I named him. This was a T, - Twist, I named him. The next one as comes will be Unwin, and the next Vilkins.' કેવું સંવેદનાહીન! અનાથ બાળકો તેમના માટે alphabetical order છે.

આ બાળકોને ખાવા માટે શું આપવામાં આવતું? એક નાનકડી વાટકી જેટલી રાબ. (gruel) એ વાટકી વિશે ડિકન્સે પોતાની આગવી શૈલીમાં લખ્યું છે : 'The bowls never wanted washing. The boys polished them with their spoons till they shone again; and when they had performed this operation (which never took very long, the spoons being nearly as large as the bowls)' આવી

ભૂખમરા જેવી પરિસ્થિતિમાં બધાં અનાથ બાળકો અંદર-અંદર ચર્ચા કરી નક્કી કરે છે કે આપણે થોડું વધારે ખાવાનું માંગવું જોઈએ. પણ બિલાડીના ગળે ઘંટ બાંધશે કોણ? છેવટે તેના માટે ચિઠ્ઠીઓ નાખવામાં આવે છે (to draw lots) અને તેના દ્વારા એવું નક્કી થાય છે કે એ કામ ઓલિવર કરશે. (આખી નવલકથામાં ઓલિવર કોફિન મેકરને ત્યાંથી ભાગી જવા સિવાય ક્યારેય કશું જ નક્કી નથી કરતો. બધું જ તેના નસીબ કે હિતચ્છુઓ દ્વારા જ નક્કી થતું હોય છે.) એટલે ઓલિવર એ દિવસે સાંજે ચમચી જેવડી વાટકીની રાબ પીધા પછી કહે છે : 'Please, sir, I want some more.' બસ, આ જ એનો ગુનો. એક ચમચી રાબ વધારે માંગવા માટે તેને જે સજા કરવામાં આવે છે તેની કલ્પના પણ ન કરી શકાય. જે પોતે માતા કે પિતા બન્યા છે તે જાણે છે કે બાળકને એક ચમચી વધારે ખવડાવવા માટે મા-બાપ કેટલાં કાલાંકાલાં કરતાં હોય છે અને જે હજી માતા કે પિતા બન્યા નથી તેમને પોતાનાં બાળપણમાં એક ચમચી વધારે ખાવા માટેની માતા-પિતા લડાવેલા લાડ તો યાદ જ

હશે. પણ આ અનાથ ઓલિવરને લાડ લડાવે કોઈ ક્યાં હતું? (આ 'Please, sir, I want some more.' વાળું દ્રશ્ય વિશ્વ સાહિત્યમાં લખાયેલા સૌથી યાદગાર દ્રશ્યોમાંનું એક છે. આપણે બધાએ સ્કૂલે કે કોલેજમાં ક્યાંકને ક્યાંક તો એ વાંચ્યું જ હશે.) તેને તો એક ચમચી રાબ વધારે માંગવા માટે આ વર્કહાઉસમાંથી કાયદેસર કાઢી મૂકવાનો નિર્ણય લેવાયો. તેના માટે જાહેરાત મૂકવામાં આવી કે જે વ્યક્તિ આ છોકરાને પોતાના એપ્રિન્ટિસ તરીકે લઈ જશે તેને વર્કહાઉસ તરફથી પાંચ પાઉન્ડ આપવામાં આવશે. અને છેવટે તેને કોફિન બનાવનારાના Mr Sowerberryની એપ્રિન્ટિસ તરીકે વર્કહાઉસની બહાર મોકલી દેવામાં આવે છે.

ત્યાં પણ તેની સાથે ખૂબ જ ખરાબ વર્તન કરવામાં આવે છે. ઓલિવર ખૂબ જ સંવેદનશીલ બાળક છે. ડિકન્સે તેના માટે લખ્યું છે : 'Oliver, instead of possessing too little feeling, possessed rather too much.' જ્યારે એક દિવસ ઓલિવરની માતાનું ધોર અપમાન કરવામાં આવે છે, ત્યારે આ સંવેદનશીલ બાળક ત્યાંથી ભાગી નીકળે છે. લંડન આવીને તે આર્ટકુલ ડોજર દ્વારા ફેગિનના શિક્ષકમાં સપડાય છે જે તેને પાકીટમાર અને ચોર બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. (લાગે છે ને કોઈ હિન્દી ફિલ્મની વાર્તા જેવું!) પછી તેને કિસ્મત ક્યાં-ક્યાં ઢસડી જાય છે અને શું-શું કરાવે છે તે તો બહુ લાંબી વાત છે. પણ અંતમાં 'All's well that ends well' આવે છે. ઓલિવરને જેટલા ખરાબ માણસો મળ્યા છે તેટલા જ સારા માણસો પણ મળે છે અને ટિપ્પિકલ ડિકન્સીઅન સ્ટાઈલમાં સારાને અંતે સારું અને ખરાબને અંતે ખરાબ મળે છે. Poetic justiceની જેમ જ બધા પોતપોતાનાં કર્મોનું ફળ પામે છે. ઓલિવર ઉપરાંત ચાર્લ્સ ડિકન્સે મિસ્ટર બમ્બલ, આર્ટકુલ ડોજર, ફેગિન, નેન્સી, સાઈક્સ, મોન્ટ્રસ જેવાં ઘણાં યાદગાર પાત્રો સર્જ્યા છે.

Characters from real life : અહીં એક નાનકડી આડવાત અપ્રસ્તુત નહીં ગણાય. ચાર્લ્સ ડિકન્સે પોતાની નવલકથાઓ અને ટૂંકી વાર્તાઓમાં ૪૦૦થી વધારે પાત્રોનું સર્જન કર્યું છે અને તેમના પાત્રોમાંથી અમુક નામ તો ખૂબ જ યાદગાર અને અર્થસૂચક બની ગયા છે. જેમ કે 'કિસમસ કેરોલ'માં તેમણે સર્જેલ Scroogeનું નામ હવે કંજૂસ શબ્દનો સમાનાર્થી શબ્દ બની ગયો છે. 'લેખકને આટલા બધા પાત્રો અને તેના નામની પ્રેરણા ક્યાંથી મળતી હશે?' એવા સવાલ સાથે રુથ રિચર્ડસન નામની એક અન્વેષકે થોડુંક સંશોધન કર્યું છે. [Dickens and the Workhouse: Oliver Twist and the London Poor, by Ruth Richardson (Oxford University Press)]

ડિકન્સ જ્યારે ૧૭થી ૨૦ વર્ષની ઉંમરે મેલિબોન સ્ટ્રીટ પર રહેતા હતા ત્યારે તેમના ઘરથી થોડેક જ દૂર એક દીવા માટે તેલ અને ટેલો વેચતો વેપારી

હતો, જેનું નામ હતું William Sykes જેના પરથી 'ઓલિવર ટ્વીસ્ટ'ના Bill Sikes નું સર્જન થયું હોય. નજીકમાં જ બીજા એક વેપારી હતો Goodge જેને તે સમયે લોકો કંજૂસ કહીને હસતા હતા. 'કિસમસ કેરોલ'ના કંજૂસ Scroodge કદાચ અહીંથી જન્મ્યા હશે. ત્યારે Marley નામક ચીઝ બનાવનાર પણ ત્યાં જ હતા, જે કદાચ 'કિસમસ કેરોલ'ના Mr Marley બન્યા હોય. નાનકડી કોર્નર શોપની ઉપરનું ડિકન્સનું જે 10, Norfolk Street નું ઘર હતું (જે હવે 22 Cleveland Street થઈ ગયું છે.) ત્યાંથી આ બધા વેપારીઓ એકદમ નજીકમાં જ હતા. સૌથી અગત્યની વાત એ કે ડિકન્સના આ ઘરથી માત્ર નવ બારણા દૂર જ એક વર્કહાઉસ પણ હતું, જેને 'ઓલિવર ટ્વીસ્ટ'ની પ્રેરણા માનવામાં આવે છે. ત્યાં જ એક વીંશી ચલાવનારા Mr Sowerby પણ હતા, જે 'ઓલિવર ટ્વીસ્ટ'ના Mr Sowerberry હોઈ શકે. તે સમયના ડિકન્સના ઘરની સામે જ Dan Weller નામની વ્યક્તિની બૂટની

'Please, sir, I want some more.'

દુકાન હતી અને 'પિકવિક પેપર્સ'ના Mr Sam Weller પણ બૂટ જ ચમકાવતા હતા. આટલી બધી સમાનતાઓ એમ સૂચવે છે કે આ માત્ર coincidence ન હોય.

ઈંગ્લેન્ડ અને ડિકન્સ : આપણે આગળ નોંધ્યું તેમ ડિકન્સના સમયના ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રજા પર ભારે કર, નાણાકીય દુગાવો, ઈંગ્લેન્ડે ક્યારેય ન જોઈ હોય તેવી મંદી, સાજા-નરવા લોકો દ્વારા ગરીબો-અશક્તોને મળતી મદદનો થતો દુરુપયોગ (benefit frauds), બેકારી,

ધનિકોનું વર્ચસ્વ અને મધ્યમવર્ગ તથા ગરીબોનો સંઘર્ષ આ બધું જ હતું. આજના ઈંગ્લેન્ડમાં આમાંથી શું નથી?

ગરીબ અને ગરીબીની વાત ડિકન્સે તો જાતે અનુભવી હતી અને માટે જ તેઓ આજીવન એ મુદ્દાને વારંવાર ઉઠાવતા હતા. ડિકન્સના મૃત્યુના ૧૪૨ વર્ષ બાદ, આજે પણ, સામાજિક વ્યવસ્થા એ જ છે. ગરીબો વધુ ગરીબ થતાં જાય છે, ધનિકો વધુ ધનવાન થતાં જાય છે અને મધ્યમવર્ગ તે બન્ને વચ્ચે પીસાતો જાય છે. ડિકન્સના સમયમાં ઈંગ્લેન્ડના ફ્રાંસ સાથેના યુદ્ધનો ખર્ચ કાઢવા પ્રજાજનો પર ભારે કર નંખાયા હતા. અત્યારે અફઘાનિસ્તાન સાથે લડવા પ્રજા પર કર નંખાય છે. બીજું બધું તો છોડો પણ જેમનો શાહી ઠાઠ અને લક્ઝરીઓ કરદાતાઓના રૂપિયા વડે પોપાય છે, એવા Royal familyના ડાયમન્ડ જ્યુબિલી સેલીબ્રેશનમાં ડિકન્સને પણ ભૂલી જવામાં નથી આવ્યા? વેસ્ટમિનસ્ટર એબેમાં આવેલી ડિકન્સની કબર પર બે-ચાર ફૂલ ચડાવી દીધા, બ્રિટીશ મ્યુઝિયમમાં એકાદ શો ગોઠવી દીધો અને આપણા જેવા થોડાક રસિકોએ ભેગા થઈને તેમને એકાદ-બે કલાક સ્મરી લીધા ! પણ ડિકન્સે ઉઠાવેલ પ્રશ્નોનું શું?

ડિકન્સ અને ભારત: તેમણે ઉઠાવેલા પ્રશ્નો અત્યારે એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકામાં એટલા જ દાહક છે, જેટલા એક સમયે ઈંગ્લેન્ડમાં હતાં. ભારતના સંદર્ભે તો એમ પણ કહી શકાય કે અત્યારે ડિકન્સ ભારત માટે જેટલા રેલેવન્ટ છે એટલા કદાચ ઈંગ્લેન્ડ માટે નહીં હોય. આમ પણ ભારતમાં ડિકન્સનો અભ્યાસ ઈંગ્લેન્ડ પહેલાં શરૂ થયો હતો. ભારતમાં જ્યારે બ્રિટિશ રુલ હતું ત્યારે બ્રિટિશ ઓફિસરને તેમની અને તેઓએ જેની પર શાસન ચલાવવાનું હતું તે પ્રજાની વચ્ચે સંવાદ સાધી શકે તેવા લોકોની જરૂર હતી. તેમાં માત્ર અંગ્રેજી અને સ્થાનિક ભાષાનું જ્ઞાન હોવું પૂરતું નહોતું. તેઓને એવી વ્યક્તિઓ જોઈતી હતી કે જે ભારતમાં જન્મ્યા-ઉછર્યા હોય, સ્થાનિક ભાષાની સાથે તેમની મુશ્કેલીઓ સમજતા હોય, અંગ્રેજી ભાષા જાણતા હોય પણ જેમનો ટેસ્ટ બ્રિટિશ હોય. તો જ તેઓ બ્રિટિશ રુલને વફાદાર રહીને કામ કરે. બ્રિટિશ કલ્ચર, બ્રિટિશ પ્રાઈડ અને બ્રિટિશ ટેસ્ટ એ કોઈ ક્લાસીસમાં શીખવા-શીખવવાની વસ્તુ તો છે નહીં. એ માટે શિક્ષણમાં બ્રિટિશ લિટરેચર દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. જે સમયે ઈંગ્લેન્ડમાં ડિકન્સ માત્ર મનોરંજનાર્ય વંચાતા તે સમયે ભારતમાં

તેમનો પદ્ધતિસરનો અભ્યાસ થતો હતો. માટે ભારતીય સાહિત્ય અને સમાજ પર ડિકન્સની નોંધપાત્ર અસર જોવા મળે છે. આજે દરેક ગુજરાતી વર્તમાનપત્ર અને સામાયિકના અભિન્ન હિસ્સા જેવું બની ગયેલ ધારાવાહિક નવલકથાનું એક પ્રકરણ ચાર્લ્સ ડિકન્સના ખોળે અવતરેલ છે. આવી રીતે ધારાવાહિક નવલકથા લખનાર એ પ્રથમ સાહિત્યકાર હતા. આજે અહીં ઈંગ્લેન્ડમાં એ જોવા નથી મળતું પણ ડિકન્સે શરૂ કરેલી એ પરંપરા આપણા ગુજરાતે હજી પણ ચુસ્તપણે સાચવી રાખી છે.

‘ઓલિવર ટ્વિસ્ટ’માં જે ભારતને શોધવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો એ ઠેર ઠેર મળી આવશે. બીજા જ પ્રકરણમાં ઓલિવરના જન્મ બાદ વર્કહાઉસ અને પૅરિશ સત્તા વચ્ચે તે બાળકની જવાબદારી માટે મંથરગતિએ પત્રવ્યવહાર થાય છે અને બાળકનું શું કરવું તેનો નિવેડો ૧૦ મહિના સુધી આવતો નથી. ૧૦ મહિના બાદ છેવટે બાળકને ‘બેબી ફાર્મ’(અનાથાશ્રમ)માં મૂકવાનો નિર્ણય લેવામાં આવે છે. બેબી ફાર્મની સંચાલક Mrs Mann આ બાળકો માટે તેને આપવામાં આવતા સ્ટાઈપેન્ડમાંથી મોટાભાગનું પોતાના માટે રાખી લેતી દર્શાવવામાં આવે છે. આ ઘટનાઓ ભારતમાં ચાલતી બ્યુરોક્રસી અને ભ્રષ્ટાચારની યાદ અપાવશે. દરેક વર્ષના ઓલિવરને Mr Sowerberryને ત્યાં એપ્રિન્ટિસ તરીકે મૂકવામાં આવે છે અને તેની પાસે ખૂબ જ કામ કરાવવામાં આવે છે. ભારતમાં બાળ મજદૂરીને લગતા કાયદા હોવા છતાં આપણને ચાની કિટલીએ, રેલવે સ્ટેશન પર કે નાની-નાની દુકાનોમાં કામ કરતાં બાળકો ઠેર-ઠેરે જોવાં મળે છે. પ્રકરણ ૧૨ અને ૧૩માં ન્યાયપાલિકાની વાત છે. તેમાં જેલમાં પૂરાયેલા એક ગુનેગારની વાત આવે છે જેને વાંસળી વગાડવા માટે સજા કરવામાં આવ્યાની વાત છે. તેને જેલની સજા આપતી વખતે ન્યાયાધીશ Mr Fang કહે છે: ‘He had so much breath to spare, it would be much more wholesomely expended on the treadmill than in a musical instrument.’ પ્રકરણ ૫૦માં થેમ્સની બાજુમાં આવેલી ઝૂંપડપટ્ટીનું (Jacob’s Island) વર્ણન આવે છે (‘every imaginable sign of desolation and neglect.’) જે સહજપણે મુંબઈની ધારાવી ઝૂંપડપટ્ટીની યાદ અપાવી દે છે. Working Classને પડતી મુશ્કેલીઓ અને ઝડપથી થઈ રહેલું Urbanisation પણ ડિકન્સે તેમની નવલકથાઓમાં આલેખ્યું છે અને આજના ભારતના સંદર્ભે એ બહુ જ વાસ્તવિક છે.

પણ બંધી નકારત્મક વાતો જ માત્ર ભારતની યાદ અપાવે છે તેવું નથી, સકારાત્મક બાબતો પણ ભારતની યાદ અપાવે તેમ છે. Faginના શિક્ષકમાંથી છૂટેલા ઓલિવરને અજાણ્યા લોકો જ આશરો આપે છે. અજાણ્યાને આશરો આપવો કે ભૂખ્યાની ભૂખ ભાંગવી જેવા આજના ઈંગ્લેન્ડમાં ભાગ્યે જ જોવા મળતા સદ્ગુણો ભારતના ઘર-ઘરમાં આજે પણ જોવા મળે છે.

‘ઓલિવર ટ્વિસ્ટ’ વાંચતી વખતે ધ્રુવ ભટ્ટની ‘કર્ણલોક’ વારે-વારે યાદ આવતી હતી. તેમાં નિરૂપાયેલ અનાથાશ્રમ અને અનાથ બાળકની કઠણતા તેને ‘ઓલિવર ટ્વિસ્ટ’ની બહુ જ નજીક લાવીને મૂકી દે છે. ભારતમાં અંગ્રેજીમાં લખતા તત્કાલિન લેખકોમાં વિક્રમ શેઠ અને વિકાસ સ્વરૂપને ડિકન્સીઅન નવલકથાકારો ગણવામાં આવે છે કારણ કે તેઓ માત્ર વાર્તા લખીને અટકી નથી જતાં પણ એ વાર્તામાં જ ભારતના કેટલાયે પ્રશ્નો ગૂંથીને રજૂ કરે છે. વિકાસ સ્વરૂપના એક પુસ્તક ‘Q & A’ (Questions and Answers) પરથી હોલિવુડમાં બનેલ મૂવી ‘Slumdog Millionaire’ તો આપ સૌ એ જાણ જ હશે. તેમાં પણ બાળમજૂરી, ગરીબીમાંથી ઉત્પન્ન થતા અપરાધીઓ અને એવી ઘણી બંધી વાતો છે જે વિકાસ સ્વરૂપના ડિકન્સીઅન સ્વરૂપને આપણી આંખ સામે બહુ સારી રીતે ઉજાગર કરે છે.

હોલિવુડની વાત આવી છે, તો સાથે-સાથે એમ પણ કહેવાનું મન થાય છે કે ડિકન્સને વાંચતી વખતે બોલિવુડની યાદ આવ્યા વગર નહીં રહે. બોલિવુડની જે લાક્ષણિકતાઓ છે, જેમ કે melodrama, છૂટા પડ્યા અને મળ્યા, બુરાઈ પર સરચાઈનો અંત, આવું બધું ડિકન્સની નવલકથાઓને અભિન્ન હિસ્સો છે. બોલિવુડના સુવાર્ણયુગની કેટલીય મૂવીઝમાં ડિકન્સીઅન ક્વોલિટી જોવા મળે છે.

એક સમય હતો કે જ્યારે ભારતની દરેક સ્કૂલ અને કોલેજમાં ડિકન્સનું કોઈ ને કોઈ પુસ્તક અભ્યાસક્રમમાં રહેતું જ. પણ નવી પેઢી, કે જેને આખું જગત એક ક્લિકવગું છે, તે હવે થોડીક આગળ વધી છે. એ ડિકન્સને વાંચે છે, સમજે છે, ડિકન્સ સાથે connect પણ કરે છે. તેમ છતાં ડિકન્સથી પણ આગળ વધીને જગત સાહિત્યના કેટલાયે રત્નોને તેમને સુલભ છે. ઉપરાંત સમાજમાં પુસ્તકોનું જે સ્થાન હતું, જે દરજ્જો હતો, તે ધીમે-ધીમે નીચે આવતો જાય છે. વાંચનનો શોખ ઘટતો જાય છે. નવું પુસ્તક પ્રગટ થયાં બાદ તેના પરથી બનનારી મૂવીની રાહ વધારે આતુરતાથી જોવાય છે. એટલે નવી પેઢી માટે ડિકન્સ એક icon નહીં પણ એક author છે. તેમ છતાં ડિકન્સ આજના ઈંગ્લેન્ડ, ભારત કે અન્ય કોઈ પણ દેશમાં એટલા જ પ્રસ્તુત છે જેટલા બે શતાબ્દી પહેલા હતા.

કાર્લ માર્ક્સના ડિકન્સ વિશેના એક અવતરણ સાથે વિરમું છું. કાર્લ માર્ક્સે કહ્યું હતું : ‘He present splendid brotherhood of fiction-writers in England whose graphic and eloquent pages have issued to the world more political and social truths than have been uttered by all the professional politicians, publicists and moralists put together.’

(ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી તેમ જ હરો કાઉન્સિલના સંયુક્ત ઉપક્રમે, મે 2012 વેળા, યોજાયેલા ડિકન્સ ટ્રિ-શતાબ્દી પ્રસંગે, રજૂ થયેલું વક્તવ્ય)
e.mail : chiragthakkar.jay@gmail.com

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી, ગાંધીજી અને મુંબઈ

• અમૃત ગંગર

ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે ઘણી વ્યક્તિઓનાં જીવનમાંથી હું ઘણું શીખ્યો છું, પરંતુ કવિ રાજચંદભાઈના જીવનમાંથી હું સૌથી વધારે શીખ્યો છું...

વિદિત છે તેમ ગાંધીજીનાં જીવન અને દર્શન પર પરમકૃપાળુ દેવ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનો ઘેરો પ્રભાવ રહ્યો હતો. ઈંગ્લેન્ડથી બૅરિસ્ટર બનીને મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી ભારત પાછા ફર્યા ત્યારથી શ્રીમદ્જીના અંતિમ દિન સુધી એ બન્ને મહાપુરુષો વ્યક્તિગત મુલાકાતો અથવા પત્રવ્યવહાર દ્વારા એકબીજાના સંપર્કમાં હતા. ડર્બન (દક્ષિણ આફ્રિકા) હતા ત્યારે ગાંધીજીએ શ્રીમદ્જી પર મોકલેલા એક પત્રમાં ધર્મ સંબંધી પોતાના મૂંઝવણોનાં ઉકેલ અને માર્ગદર્શન માટે દીર્ઘ પ્રશ્નાવલિ રજૂ કરી હતી - ૨૭ પ્રશ્નો. એ પ્રશ્નોના ઉત્તરો શ્રીમદ્જીએ શીઘ્ર મોકલી દીધા હતા. આ ઉત્તરો આજે પણ આપણા જેવા મુમુક્ષુઓ માટે જીવનનો મર્મ જાણવા માટે ઉપયોગી થઈ પડે તેવા છે. અને એ કારણે જ તેને ‘ડીપ ફોક્સ’માં લાવવાનું ઉપયુક્ત થયે, તેવું હું માનું છું. અને તેમાં મને બિદેશીનીનું પાકું સમર્થન છે. આપણી નગરી મુંબઈનું પણ. તો ગાંધીજીના બે-ત્રણ પ્રશ્નો અને શ્રીમદ્જીએ આપેલા ઉત્તરોને અહીં અમે સુજ્ઞો માટે સંક્ષિપ્તમાં અને અનુક્રમમાં કેટલાક ફેરફારો સાથે રજૂ કરી રહ્યા છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે આપ સૌ કાળજીપૂર્વક વાંચશો કારણ કે આવા ઉત્તરો કોઈ સિદ્ધપુરુષ જ આપી શકે. વળી દેખીતી રીતે સરળ લાગતા પ્રશ્નો અતિ ગહન છે. અગાસ(ગુજરાત)ના શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ વતી પ્રગટ થયેલી આવી અમૂલ્ય પ્રશ્નોત્તરીની પુસ્તિકા (તેમાં અંગ્રેજી અનુવાદ પણ છે) અમને આપવા બદલ અમે ધરમપુર(ગુજરાત)સ્થિત શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મિશનના પી.આર.ઓ. અલ્પા ગાંધીનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. અમે અલ્પાને થેન્ક યૂ કહીએ છીએ ત્યારે ગાંધીજી મુંબઈમાં જ્યાં રહેતા એ મણિભવનમાં જ બેઠા છીએ. બિદેશીની ઉત્સુક છે. ઉત્સુક છે સમસ્ત સંસાર. તો આવો મારી સાથે મારા ભાઈબંધો ને બહેનપણીઓ ને સુણો આત્મા ને ઈશ્વરના રહસ્યોની વાતો. પધારો મારે દેશ...

ગાંધીજી : ઈશ્વર શું છે? તે જગતકર્તા છે એ ખરું છે?

શ્રીમદ્જી : અમે તમે કર્મબંધમાં વસી રહેલા જીવ છીએ. તે જીવનું સહજસ્વરૂપ, એટલે કર્મરહિતપણે - માત્ર એક આત્મત્વપણે - જે સ્વરૂપ છે તે ઈશ્વરપાણું છે. જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્ય જેને વિષે છે, તે ઈશ્વર કહેવા યોગ્ય છે; અને તે ઈશ્વરના આત્માનું સહજસ્વરૂપ છે. જે સ્વરૂપ કર્મપ્રસંગે જણાનું નથી, પણ તે પ્રસંગ અન્ય સ્વરૂપ જાણી, જ્યારે આત્માભાણી દષ્ટિ થાય છે, ત્યારે જ અનુક્રમે

સર્વજ્ઞતાદિ ઐશ્વર્યપાણું તે જ આત્મામાં જણાય છે; અને તેથી વિશેષ ઐશ્વર્યવાળો કોઈ પદાર્થ, સમસ્ત પદાર્થો નીરખતાં પણ અનુભવમાં આવી શકતો નથી; જેથી ઈશ્વર છે તે આત્માનું બીજું પર્યાયિક નામ છે, એથી કોઈ વિશેષ સત્તાવાળો પદાર્થ ઈશ્વર છે એમ નથી, એવા નિશ્ચયમાં મારો અભિપ્રાય છે. તે જગતકર્તા નથી; અર્થાત પરમાણુ, આકાશાદિ પદાર્થ નિત્ય હોવા યોગ્ય છે, તે કોઈ પણ વસ્તુમાંથી બનવા યોગ્ય નથી. કદાપિ એમ ગણીએ કે, તે ઈશ્વરમાંથી બન્યા છે, તો તે વાત પણ યોગ્ય લાગતી નથી. કેમ કે, ઈશ્વરને જે ચેતનપણે માનીએ, તો તેથી પરમાણુ, આકાશ વગેરે ઉત્પન્ન કેમ થઈ શકે? કેમ કે ચેતનથી જડની ઉત્પત્તિ થવી જ સંભવતી નથી ... કદાપિ પરમાણુ, આકાશાદિ નિત્ય ગણીએ અને ઈશ્વરને કર્માદિનાં ફળ આપનાર ગણીએ, તો પણ તે વાત સિદ્ધ જણાતી નથી. એ વિચાર પર 'પટ્ટદર્શનસમુચ્ચય'માં સારા પ્રમાણો અપાયા છે.

ગાંધીજી : મોક્ષ શું છે?

શ્રીમદ્જી : જે કોષ્ટાદિ અજ્ઞાનભાવમાં, દેહાદિમાં આત્માને પ્રતિબંધ છે, તેથી સર્વથા નિવૃત્તિ થવી તે મોક્ષપદ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે. તે સહજ વિચારતા પ્રમાણભૂત લાગે છે.

ગાંધીજી : આગળ ઉપર શો જન્મ થશે તેની આ ભવમાં ખબર પડે? અથવા અગાઉ શું હતા તેની?

શ્રીમદ્જી : તેમ બની શકે. નિર્મળ જ્ઞાન જેનું થયું હોય તેને તેવું બનવું સંભવે છે. વાદળાં વિગેરે ચિહ્નો પરથી વરસાદનું અનુમાન થાય છે, તેમ આ જીવની, આ ભવની ચેષ્ટા ઉપરથી તેના પૂર્વ કારણ કેવા હોવા જોઈએ, તે પણ સમજી શકાય; થોડો અંશે વખતે સમજાય. તેમ જ તે ચેષ્ટા ભવિષ્યમાં કેવું પરિણામ પામશે તે પણ તેના સ્વરૂપ ઉપરથી જાણી શકાય; અને તેને વિશેષ વિચારતા કેવો ભવ થવો સંભવે છે, તેમ જ કેવો ભવ હતો, તે પણ વિચારમાં સારી રીતે આવી શકવા યોગ્ય છે.

ગાંધીજી : દુનિયાનો પ્રલય છે?

શ્રીમદ્જી : પ્રલય એટલે જે 'કેવળ નાશ' એવો અર્થ કરવામાં આવે તો તે વાત ઘટતી નથી, કેમ કે પદાર્થનો કેવળ નાશ થઈ જવો સંભવતો જ નથી. પ્રલય એટલે સર્વ પદાર્થોનું ઈશ્વરાદિને વિષે લીનપાણું, તો કોઈના અભિપ્રાયમાં તે વાતનો સ્વીકાર છે; પણ મને તે સંભવિત લાગતું નથી. કેમ કે સર્વ પદાર્થ, સર્વ જીવ એવા સમપરિણામ શી રીતે પામે કે એવો યોગ બને? અને જે તેવા સમપરિણામનો પ્રસંગ આવે તો પછી ફરી વિષમપાણું થવું બને નહીં. અવ્યક્તપણે જીવમાં વિષમપાણું હોય અને વ્યક્તપણે સમપાણું એ રીતે પ્રલય સ્વીકારીએ, તો પણ દેહાદિ સંબંધ વિના વિષમપાણું શા આશ્રયે રહે? દેહાદિ સંબંધ માનીએ તો સર્વને એકેન્દ્રિયપાણું માનવાનો પ્રસંગ આવે; અને તેમ માનતાં તો વિના કારણે બીજી ગતિઓનો અસ્વીકાર કર્યો ગણાય, અર્થાત ઊંચી ગતિના જીવને તેવા પરિણામનો પ્રસંગ મટવા આવ્યો હોય તે પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ આવે. એ આદિ ઘણા વિચાર ઉદ્ભવે છે. સર્વ જીવઆશ્રયી પ્રલય સંભવતો નથી.

વાહ! અમિતબાબુ, આ તો અદ્ભુત વાર્તાલાપ છે. કેટલો ગહન અને બોધમય! પરમકૃપાળુ દેવની ભાષા પણ કેટલી ઈકોનોમિકલ અને છતાં અલ્પ શબ્દોમાં કેટલું બધું કહી દેવાની એમની શક્તિ! આવું તો કોઈ સિદ્ધ વ્યક્તિ જ કરી શકે. અમિતબાબુ, અમને ખબર છે કે તમારી પાસે લખવાની સ્પેસ સીમિત છે પણ જે હજી એકાદ ભાષાજ્ઞાન અને મોક્ષપ્રાપ્તિ વિષે કોઈ પ્રશ્નોત્તર સંભળાવશો તો અમને સૌ તે ખૂબ ગમશે, બિદેશીનીનો હેતનો હુકમ. કબૂલ કરવો જ પડે.

ગાંધીજી : અભાણને ભક્તિથી જ મોક્ષ મળે ખરો?

શ્રીમદ્જી : ભક્તિ જ્ઞાનનો હેતુ છે જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે. અક્ષરજ્ઞાન ન હોય તેને અભાણ કહ્યો હોય, તો તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થવી અસંભવિત છે એવું કંઈ છે

નહીં. જીવમાત્ર જ્ઞાનસ્વભાવી છે. ભક્તિના બળે જ્ઞાન નિર્મળ થાય છે. નિર્મળ જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ થાય છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનની આવૃત્તિ થયા વિના સર્વથા મોક્ષ હોય એમ મને લાગતું નથી; અને જ્યાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય ત્યાં સર્વ ભાષાજ્ઞાન સમાય એમ કહેવાની પણ જરૂર નથી. ભાષાજ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે તથા તે જેને ન હોય તેને આત્મજ્ઞાન ન થાય, એવો કોઈ નિયમ સંભવતો નથી.

ઈંગ્લેન્ડથી પાછા ફર્યા બાદ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી મુંબઈમાં પરચીસ વર્ષના યુવાનને મળ્યા હતા જેની એમના જીવન અને દર્શન પર અગાધ અસર પડવાની હતી.

ગાંધીજી : 'એ દિવસ પછી રાયચંદભાઈના મૃત્યુ પર્થત, અમે

એકબીજાના નિકટના સંપર્કમાં હતા. મેં ઘણી વાર કહ્યું છે ને લખ્યું છે કે ઘણી વ્યક્તિઓનાં જીવનમાંથી હું ઘણું શીખ્યું છું પરંતુ કવિ રાયચંદભાઈના જીવનમાંથી હું સૌથી વધારે શીખ્યું છું ...'

આ બધું સાંભળીને મુગ્ધ બિદેશીનીના ચહેરા પર અનરી શાંતિ ને કાંતિ છવાઈ ગઈ છે ...

આજની કહેવત :-

નવાણું ઓસડ છે પણ સોમું ઓસડ નથી.

(સૌજન્ય : 'ડીપ ફોક્સ', "મુંબઈ સમાચાર", 29.11.2012)

શું મારું, શું તારું? ... આ તો સૂર શબ્દ સહિયારું!

• સોલી કાપડિયા

સંબંધો જ જીવનનાં તળિયા બાકી સૌ કેવળ કાગળિયાં!

સર્જક સૃષ્ટિનું જ અંગ છે. સમગ્ર પ્રકૃતિનો એક નાનકડો પણ મજબૂત હિસ્સો છે. સર્જક પ્રકૃતિમાંથી જ પ્રેરણા ગ્રહણ કરી, સુંદર આકાર રચી, આ સૃષ્ટિને જ પાછું ભેટરૂપે આપી દે છે.

કોપીરાઈટની મારામારી અને પડાપડીના આ કાફિર જમાનામાં આવી નિર્દોષ ફિલસૂફી કરવી અસ્થાને લાગે. પણ થયું એવું કે પાડોશમાં રહેતા એક કોપીરાઈટના ખાંએ એક દિવસ આવીને સલાહ આપી, 'સર, તમારાં ગીતો, ધૂનો અને સ્વર રચનાઓને બાકાયાદા દર્જ કરાવી પોતાનાં નામ ઉપર તાત્કાલિક રજિસ્ટર કરી દો! કાલે કોઈ એને પચાવી લે એ પહેલાં!' ત્યારે થયું કે સ્વરાંકનોને કોઈ આટલી સહેલાઈથી પચાવી શકે ખરું?! છેવટે અંદરના કલાકાર જીવને બાજુ ય મૂકી પાડોશીની સલાહ માની. ઢગલો કાગળિયાં કરવાં પડ્યાં. ગીતો, સ્વરો, રચનાકાળ વગેરે ખાનાંઓ ભરતાં કલાકો થયાં ત્યાં એક વિચાર આવ્યો. પોતાની સ્વરચનાઓ સ્વરચિત છે એની આમ આગોતરી સાબિતી કે ખાતરી આપવી પડે?! વાત થોડી હાસ્યાસ્પદ અને આશ્ચર્યજનક લાગતી હતી. ક્યાંક વાંચેલી એક પંક્તિ કહું : અહીં માપપટ્ટી બધાની અલગ છે, અને આપણે રોજ રોજ સાબિત થવાનું?!

ઈન્ટરનેટના આ ભેદી જમાનામાં દરેક સર્જક પોતાની તમામ રચનાઓની માલિકી પહેલાંથી જ જાહેર કરી દેવી જોઈએ. કાલે ઊઠી તમારું ગીત બીજાની લારી ઉપર વેચાતું ન જેવું હોય તો આમ કરવું અનિવાર્ય છે. પણ એ દિવસે એક સર્જક તરીકે સર્જનવિશ્વનું એક જુદું જ પાસું વિચાર્યું. સર્જક સૃષ્ટિનું જ અંગ છે. સમગ્ર પ્રકૃતિનો એક નાનકડો પણ મજબૂત હિસ્સો છે. સર્જક જે પ્રકૃતિમાંથી જ પ્રેરણા ગ્રહણ કરી, સુંદર આકાર રચી, આ સૃષ્ટિને જ પાછું ભેટરૂપે આપી દે છે. આમ જોઈએ તો સર્જનપ્રક્રિયા સુધી જ સર્જકનો એના ઉપર કાબૂ હોય છે. પછી તો એ રચના ચઢી જાય છે જગતના હૈયે - લોઠે. સર્જનની પ્રસિદ્ધિ એ સર્જકની સફળતાનો માપદંડ છે. વિશાળ સંદર્ભમાં જોઈએ તો રચનાઓ ઉપર સૃષ્ટિ સિવાય કોઈની ય માલિકી હોઈ શકે ખરી? નિસર્ગમાંથી ઉદ્ભવી એક નવો આકાર લઈ એમાં જ ફરી પરિણમે છે આ સર્જન! પડાવી લેવાની વૃત્તિ ભાગ્યે જ જોવા મળતી એટલે એ દિવસોમાં માલિકીનો અભિગમ નહીંવત હતો. જે કે એક કલાકાર-હૃદયનો આ દૃષ્ટિકોણ

‘નવી પેઢી સમજે એવું સાહિત્ય સર્જવા માટે ભાષા બદલવી પડશે’

નવી પેઢી સમજે એવું સાહિત્ય સર્જવા માટે ભાષા બદલવી પડશે. જૂનાં ચર્ચામાં ઉતારીને નવાં ચર્ચામાં પહેરવાં પડશે. આજે રહેવાના ધર-મકાનની બાંધણી બદલાઈ ગઈ છે. ‘ફળિયું’, ‘ઓસરી’, ‘ઉંબરો’, ‘પાદર’, ‘પનઘટ’, ‘છાણાં’, ‘ઈંધણા’ (શબ્દોની યાદી લંબાવી શકાય છે) જેવા

ડિલ અને અપોલ

થાય તો આખી નવી પેઢી સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ હાંસિયામાં ધકેલાઈ જશે. જેકવીક્સ ચિરાક નામના એક વિચારક બહુ સાચું કહે છે : ‘If our language, our programs, our creations are not strongly present in the new media, the young generation of our country will be economically and culturally marginalized.’

- અનિલ જોશી

શબ્દો નગરવાસી બાળકો માટે સાવ અપરિચિત છે.

શાળાના પાઠ્યપુસ્તકમાં આવા શબ્દો કવિતામાં આવે છે ત્યારે નવી પેઢીનું બાળક મોઢું વકાસીને બેસી રહે છે. આપણા જેવા મોટેરાઓ પોતાની મા વિષે લખે છે ત્યારે એવું વર્ણન કરે છે કે ‘મોટા ચાંદલાવાળી, ઘરકામ કરતી, મસાલા ખાંડતી, અભણ, દિવાળીમાં સાફસફાઈ કરતી, બાજરાના રોટલા ટીપતી, પોતે ભીનામાં સૂઈ પોતાના બાળકને સૂકામાં સુવડાવતી, હાલરડાં ગાતી અને પતિ અને કુટુંબમાં પોતાનું સુખ જોતી મા ...’ હવે માની જૂની સંકલ્પનાને એકશપાઈરી ડેટ આવી ગઈ છે. નવી પેઢીનું સંતાન તરત આવી માનું ચિત્ર જોઈને કહેશે : ‘આવી તે કઈ મા હોતી હશે? મારી મા તો જન્સ પહેરે છે, જોબ કરે છે, કાર ચલાવે છે, રપ્પે છાંટે છે, મને ઈ.મેલ કરે છે, પાપા સાથે ઝગડો પણ કરે છે. રિયલ મા તો આવી છે તમે શું ગપ્પા મારો છો?’ ટૂંકમાં કહીએ તો સમયની સાથે બધું બદલાતું હોય છે .1940માં માનો જે ચહેરો હતો તે આજે રહ્યો નથી. દરેક યુગે ભાષા બદલાતી હોય છે. નવી પેઢી બિલકુલ અલગ ભાષા બોલે છે, લખે છે. આપણા સાહિત્ય વિવેચનની ભાષા હવે વાસી બની ગઈ છે. કલાકૃતિને મૂલવવા માટે બિલકુલ નવી દૃષ્ટિ વિકસાવવી પડશે. જે આમ નહિ

(અનુસંધાન પાન 18 પરથી)

કોપીરાઈટ અધિકારીઓને કદાચ અટ્ટહાસ્ય કરાવી શકે એમ છે!

જીવનમાં દરેક વ્યક્તિ કે ઘટનાની ઉપસ્થિતિનું એક ચોક્કસ કારણ હોય છે. લખનાર પોતાના વિચારો કે અનુભવ વ્યક્ત કરવા માટે અને વાચક એને માણવા માટે નિમિત્ત માત્ર બનતા હોય છે. જીવનની ઉપલબ્ધિ મંજિલ-પ્રાપ્તિમાં નહીં, સફરની સૌમ્યતા અને માધુર્યમાં છે. સિમ્ફનીના આ સંગીતમય પ્રવાસમાં અપ્રતિમ પ્રતિસાદ આપી બિરદાવનારા વાચકોને માણતાં જોતજોતામાં બરસો ને આઠ અઠવાડિયાનાં વડાણાં વહી ગયાં એ વાત માનવામાં નથી આવતી! પણ ગીત હોય કે જીવન, સમ ઉપર આવીને લગીર થંભે. સિમ્ફનીનોય આજે સમ આવ્યો છે. સમ એ સમાપ્તિ નથી. ક્ષણિક પોરો ખાવા માટેનું અલ્પવિરામ છે. પુનઃ પ્રારંભનું પ્રથમ ચરણ છે. ક્યાંય ન અટકે એનું જ નામ સંગીત. એના અવિરત ધોધમાં ફરી ક્યારેક ભીંજાણું એવી સૂરીલી અભ્યર્થના સાથે વિરમીએ.

વન ફોર ધ રોડ

વ્યક્તિ-વસ્તુ પ્રત્યેની ઘેલછામાં આપણે જીવેદાન સંબંધોના સત્ત્વને અને એ પ્રત્યેની પ્રમાણિકતાને ભૂલી જતાં હોઈએ છીએ. માયાવી રાગ ગાવાની તાલાવેલીમાં એના મૂળ સ્વરોને જ ભૂલી જઈએ છીએ. જે સ્વર અને શ્વાસનો છે. કલમ અને કાગળનો, આંખ અને અશ્રુનો છે એ જ સાચો સંબંધ! ભગવતીકુમાર શર્માની અદ્ભુત પંક્તિઓ સ્મરે છે:

સાવ કોરુંકટાક આભ, કોરુંકટાક મોભ, કોરાંકટાક બધાં નળિયાં.

સાવ કોરી અગાશી અને તે ય બારમાસી,

હવે જળમાં ગણો તો ઝળઝળિયાં!

ક્યારેક ન જાળવો અને તો ય હરદમ હર્યોભર્યો રહે એ જ સાચો સંબંધ.

સૂર અને શબ્દનો સંબંધ અતિસૂક્ષ્મ છે એમ આપણો સંબંધ પણ અકબંધ રહેશે.

ન મારું કંઈ, કે ન તારું! આ તો સૂર શબ્દ સહિયારું!

છે કોઈ લખનારનો કોપીરાઈટ વાચકો ઉપર કે કોઈ વાચકનો લખનાર પર?

(સૌજન્ય : ‘વીક-એન્ડ’ પૂર્તિ, “મુંબઈ સમાચાર”, 08.12.2012)

સાવ જ સાચી વાત કહી છે, અનિલભાઈ. આજે ગુજરાતીભાષાના મર્યાદિત વિકાસ માટે કઈક હદ સુધી સર્જકો જવાબદાર છે. જે ભાષામાં રચાતું સર્જન જ્યારે સમય તથા દેશકાળના ધબકારો ઝીલી ન શકે, ત્યારે એ ભાષા વાસી બને છે અને વખત જતાં, એક વહેતા નિર્મલ ઝરાને બદલે ખાબોચિયું બનીને રહી જાય છે. આવનારા અને નવા સર્જકોને માટે આ એક મોટો પડકાર છે, જેને કાળની એરાણ પર ખરા ઊતરવું જ રહ્યું, તો જ ગુજરાતી જીવશે.

- જયશ્રી મરચન્ડ

અનિલભાઈ, ઘણા લાંબા સમયથી રોજ મારા પુત્રને ભણાવવા બેસું, ત્યારે જે વાત, ફરીફરીને દિમાગમાં ધુમરાયા કરતી હતી, એ જ વાત તમારા દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. ઈન્ટરનેટનાં જમાનામાં ગાડાયુગની વાતો બાળકને માટે સમજવી અને પચાવવી અઘરી થઈ પડે છે, એ જાત અનુભવે જોયું છે. ગુજરાતી ફિલ્મો જેમ આધુનિક કલેવર ધારણ કરી નથી શકી, એ જ રીતે આપણા પાઠ્યપુસ્તકો પણ હજુ એ ન એ જ જૂના ઢાંચામાં બીબાંઢાળ રીતે લખાયાં કરે છે. ગુજરાતી ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકો બાળકને પોતાની માનુભાષા પ્રત્યે પ્રેમને બદલે અણગમો જન્માવે તેવાં હોય છે.

- રસેશ જોશી

એ માર્જિનલાઈઝ્ડ કલચર જ ઘણી વાર સાચું લાગે છે જે ગ્લોબ વોર્મિંગ પેદા નથી કરતું. અત્યારની મોમ અંગ-પ્રદર્શનમાં જ રાચે છે જીવનનાં મૂલ્યો નથી આપતી. આ બધું એક ઈન્વેસ્ટિગેટરની રૂ જોતાં ફરતાં અનુભવાયું છે. આ કુટુંબથી લઈને કબિલાઓ ને જિલ્લાઓ સુધી ફરતા આ તથ્યો જણાઈ આવ્યા છે. ભાષાને તો ખરું જ પણ આ માનવ જીવન અને તેના સમગ્ર ભાગ્ય-વિધાનને આ મલ્ટી-મીડિયા અને મલ્ટી-નેશનલ કમ્પનીઓ દોરી જશે, કહો કે ધસડી જશે. આજે બળાત્કાર કરતા આટલો જ વિરોધ વિકૃત ને નગ્ન ટીવી કાર્યક્રમો માટે થયો હોત તો કદાચ સમરયાના મૂળમાં જ ઘા થયો હોત. વિકાસના સૌથી વધુ લાભો મેળવીને કહેવાતા સંસ્કૃત પણ અતિ આધુનિકતાથી વિકૃત બની ગયેલા બીજાઓમાં પ્રસ્તૂતિ પામે તેવા પ્રોગ્રામ્સ સામે ખરેખર તો આ વિરોધ થવો જોઈતો હતો. બાળકો ભાષા અપનાવે જ છે પણ મા-બાપ પોતે જ આધુનિક પ્રવાહથી પતિત હોય છે, તેને પૈસામાં જ અને ટીવી કલચરમાં દોરવાઈ જવામાં જ જીવન દેખાય છે. મોમ પોતેપોતાના પોષાકની વિકૃતિઓ પણ જોઈ શકવા સમર્થ ન હોય ત્યાં ભાષા તો ક્યાંથી શીખવી શકે - પોતાના સંતાનો ને ?

ગોકળીબાઈ હાઈસ્કૂલમાં, સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના અવસરે, સ્કૂલના પ્રાંગણમાં ઈન્ટરવ્યૂ લેતાં સોનલ શુક્લએ સિતાંશુ ચશ્ચંદ્રને પ્રશ્ન પૂછ્યો ને જવાબમાં સિતાંશુએ કહ્યું કે, ‘આપણે વાંચીએ છીએ. ખૂબ-ખૂબ વાંચીએ છીએ, પણ આંખો બંધ કરીને. લાગે છે કે આપણે હવે પંડિતયુગ તરફ પાછા વળવું પડશે.’ આ મુલાકાતની પ્રશ્નોત્તરી મેં ત્યારે સાંભળેલી.

- દિનેશ રેવાર

આપણાં પાઠ્ય-પુસ્તકો વિષે ફેરવિચારણા થવી જ જોઈએ. પાઠ્ય-પુસ્તકોને સરકારી ઈજરાશાહીમાંથી મુક્ત કરવાં જોઈએ. આપણી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં જે પાઠ્ય-પુસ્તકો ભણાવાય છે તે બિલકુલ રેકિયાળ હોય છે. કઈ વસ્તુને કેવી રીતે બગાડવી એની આવડત સરકારી તંત્ર હોય છે. જે ભણવાનાં પાઠ્ય-પુસ્તકો છે તેમાં નવી પેઢીને બિલકુલ રસ પડતો નથી.

Looking at your textbooks and thinking, 'What a waste of a tree.'

પાઠ્ય-પુસ્તક એ બીજું કંઈ નથી પણ વૃક્ષોનો બગાડ છે. કાગળો વૃક્ષમાંથી જ બને છે. ખરો ઈશ્યુ તો ભાષાનો છે. મારો ઈરાદો કોઈને નીચા પાડવાનો નથી. કારણ કે હું પણ કાગળનો બગાડ કરતો હોઉં છું. આ તો આપણું પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ સાવ ખાડે ગયું છે, એ માટે સક્રિય રીતે વિચારણા કરવાની જરૂર છે. સરકારી નિશાળોએ પોતાની તેજસ્વી પ્રતિષ્ઠા ઊભી કરવી પડશે, જે અત્યારે સાવ તળિયે બેસી ગઈ છે. શિક્ષણ માટે જંગી બજેટ હોય છે, પણ એનો મોટો હિસ્સો પગાર ચૂકવવામાં અને વહીવટી ખર્ચ તેમજ ઈમારતોની દુરસ્તી પાછળ જાય છે. શિક્ષકોને તાલીમ આપવી એ બહુ સારો વિચાર છે, પરંતુ આપેલી તાલીમનો શિક્ષકો વર્ગમાં કેટલો ઉપયોગ કરશે, એની કોઈ ખાતરી નથી. શિક્ષકોનું લક્ષ્ય કેવળ કોર્સ પૂરો કરવા તરફ જ હોય છે. સિલેબસના સહુ બંદીવાન દેખાતા હોય છે. આખો ઈશ્યુ સિસ્ટમને બદલવાનો છે. સિસ્ટમ કઈ રાતોરાત બદલાતી નથી. એ માટે પૂરતી રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ હોવી જોઈએ. આપણે જેના હાથમાં આપણું બાળક સોંપીએ છીએ, એના હાથ ચોખ્ખા અને પવિત્ર હોવા જોઈએ. આવું પર્યાવરણ સર્જાય તો આશાવાદી થવામાં કોઈ હરકત નથી.

- અનિલ જ્ઞેશી

હિમાંશુ પટેલની આ રચના અનિલભાઈની ચિંતાનો જવાબ છે.

**આ તાળા પાછળથી
હમણાં જ પહોળું કર્યું છે,
પરિવર્તનશીલ ઘર.**

અને જે સતત પ્રવાહમાં ન હોય તે અમસ્તુ પણ ખાબોચિયું બની જાય. સાહિત્ય નવાં પ્રવાહ અને નવી તરેહ બનાવી જ લેવું હોય છે. અને તેમ છતાં કાળના પ્રવાહમાં પણ જે ટકી જાય તે સત્ય-સનાતનની કક્ષાનું હોય છે. જૂનું ખરાબ નથી અને નવું અસ્વીકાર્ય ન હોવું ઘટે. સાહિત્યને વાડામાં પૂરી રાખવા માંગતા લોકો જ નવાં સામે ક્યારેકને ક્યારેક તૂટવાની દિવાલ છે.

- કનુભાઈ સૂચક

સદ્ભાવ : https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=418591514879516&id=179462315459105

અનિલ જ્ઞેશીનું નવી પેઢી સમજે તેવાં સાહિત્યની જરૂર માટેનું લખાણ વાંચીને આ લખવાનું મન થઈ આવ્યું. કહેવું હતું તો ઘણાં સમયથી પણ આજે અનિલભાઈના સહકારથી આ તક મળી છે. જે સાથે જ સિનિયર કવિઓ, લેખકોનો આમ જ સાથ હોય, તો અમારી પેઢીમાં ઘણાં એવાં નામો છે જે સાથે જ ખૂબ સારું કામ કરી શકે છે, અને ખરેખર ગુજરાતી સાહિત્યનો સુવાર્ણકાળ કહી શકાય એવું કામ કહી શકાય

તેમ છે. જેને ખરેખર ૨૧મી સદીનું સાહિત્ય કહી શકાય એમ છે. પણ આપણાં કવિઓની અને લેખકોની એક ચોક્કસ સમજણ છે કવિતા વિશેની અને એનાં સિવાયનું કશુંયે કવિતા કહેવાવાને લાયક નથી, એમ તેઓ માને છે. સારી ક્રિયેટિવિટી આમ બસ ફેસબુક સ્ટેટસ અને રેડિયો વગેરેમાં વેડફાઈને રહી જાય છે.

આપણે જે મૂર્તિ બનાવવી હોય તો મૂર્તિનાં કદ અને એમાં બારીકીનાં પ્રમાણે આપણે ઓજારો વાપરીએ, બધી જ મૂર્તિ માટે એક સરખા ઓજાર ન વાપરી શકાય. તો અહીં અમને જેવું સંવેદન સાંપડે એ પ્રમાણે જ ભાષા ઉપયોગમાં લેવાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, અમારી પેઢી ગામઠી વાતાવરણ વચ્ચે કે ચારેબાજુ ગવાતાં ભજનોનાં ઢાળ વચ્ચે નથી ઉછરી. તો અમારી કવિતાઓમાં એ ના હોય એ સ્વાભાવિક છે.

હું મારી અને મારા સ્કૂલ ટાઈમનાં મારા મિત્રોની દૃષ્ટિથી વાત કરું તો, અમે ગુજરાતીને ભાષા તરીકે પછી, અને પહેલાં, એક વિષય તરીકે જોઈ છે; એક

એવી પરીક્ષા જેમાં ખાલી પાસ થવાનું છે. અમે ગુજરાતી ભાષાને પ્રેમ કરતાં શીખ્યા જ નથી. આપણે માત્ર પરીક્ષાલક્ષી ભાણીએ છીએ. તો અમારા માટે ગુજરાતી એક વિષય માત્ર હતો, એમાં શિક્ષકને ભણાવતા ના આવડે એ અલગ અને એ પૂરું ના હોય તેમ ગુજરાતીના પેપરમાં પૂરા માર્ક્સ કોઈ દિવસ ના મળે, કારણ કે આ ભાષા છે અને એમાં તમે કાયમ વધુ સારું લખી શકો. કાવ્યપૂર્તિમાં તમે કાવ્ય બરોબર યાદ રાખીને લખ્યું હોય, જોડણી કે પછી અનુસ્વાર સુધ્ધાંની ભૂલ ના હોય તો પણ સાહેબ અડધો માર્ક કાપી લે અને તમે પૂછવા જાઓ તો કહે, 'અરે ગાંડા! આટલા માર્ક્સ પણ ખુશ થઈને આપ્યા છો!'

આ વાતાવરણમાં ભાષા પ્રત્યે ચોક્કસ માનસિકતા કેળવી ન શકાય, અને આજે કવિઓ ભાષા જાળવો જાળવોની ધજા લઈને નીકળી પડ્યા છે, એ મોટા કવિઓ પોતે જ ભાષા સાચવી નથી શક્યા. એટલે જ આજે આટલું અંગ્રેજીકરણ થઈ ગયું છે, અને જે કોઈ પણ ભાષાનું બદલાવું એ સ્વીકારી શકાય એમ ન હોય તો આજે આપણે હજીય સંસ્કૃત કેમ નથી બોલતા?

આપણે મૂર્તિ બનાવી રહ્યા છીએ પણ આપણને મૂર્તિથી વધુ હથોડીની ચિંતા છે. આપણને છંદ, લય શીખવાડવામાં આવે છે ગઝલિયત કે શેરિયત નહીં. અને ગઝલિયત કે શેરિયત બિલકુલ શીખવાડી શકાય એમ છે. જે કોઈ પણ વ્યક્તિને નાનપણથી કે યોગ્ય ઉમ્મરથી સારું અને સાચું સાહિત્યનું વાતાવરણ આપવામાં આવે, તો એ એમની સંવેદનશીલતા પ્રમાણે આખી ઉંમર દરમિયાન બહુ નહીં તો થોડીક સારી માણવા લાયક રચનાઓ તો આપી જ શકે એમ છે.

કવિતા કોઈ જ મોટી વસ્તુ નથી. અને કવિ તો તદ્દન નહીં. ભાષા આખરે માણસના મગજની પેદાશ છે એટલે એમાં કમી રહેવાની જ અને જે એ પૂરી કરવા તમે બીજી ભાષા કે ડીકશનનો ઉપયોગ કરો એમાં તકલીફ ના હોવી જોઈએ, જ્યાં સુધી કવિતા બનતી હોય. આપણી પ્રથમ જરૂરિયાત કવિતા છે, કવિ કે ભાષા નહીં. કારણ કે એકવાર કોઈ કવિ ફેમસ થઈ જાય, પછી તો એનાં થુકેલાં ગળફાંને ય આપણે કવિતા માની લઈએ છીએ. તો પછી આપણે ત્યાં પોલિટિક્સ તો રમાશે જ એવોર્ડો માટે કારણ કે વાંચનાર તો બુદ્ધિહીન છે. અભાણ છે અને એ અભાણ જ રહે એની કેટલાક લોકોએ ખાતરી રાખી છે.

અને બીજી વાત, અમુક કવિઓની સતત કંપ્લેઈન રહ્યા કરે છે કે એમને સાચો ભાવક નથી મળતો. આ વાત જરા આમ છે, આજનો ભાવક ખૂબ દૂર ઊભો છે અને એની આજુ બાજુ ખૂબ બધો ઘોંઘાટ છે. અને આ કવિ દૂર ઊભો ઊભો બૂમો પાડી પાડી ને એને બોલાવે તો એ ના જ સાંભળે ને. કોમન સેન્સની વાત છે આ તો. અને પાછી કંપ્લેઈન કરે એ ના ચાલે. કવિએ ઉપરથી એ ભાવક પાસે જઈને એને હાથ પકડી ખેંચી લાવવો જોઈએ, પોતાની પાસે. જે તમે ભણાવી નથી શકતા તો આટલું તો કરી શકો છો. અને ભાવકને નિસ્બત છે જ કવિતાથી એટલે જ તો એ તમને વાંચવામાં ટાઈમ બગાડે છે. અને ગુજરાતી એની પણ ભાષા તો છે જ. અને આ શક્ય છે, અને હું પૂરાવા આપી શકું એમ છું. મારા સહિત એવા ઘણાં લોકો અહીં એફ.બી. (ફેઈસબુક) પર છે, જેને થોડા મહિનાઓ પહેલાં કોઈ પણ એરા ગેરા નથ્ય ખેરાની કવિતામાં વાલ વાલ કરી નાખે, અને આજે એ બધા જ લોકો ગમે તેવો મોટો શાયર હોય પણ શેર સારો ના હોય તો વાલ ના જ નીકળે મોઢામાંથી. અને આ કામ એવા માણસે કર્યું છે જેણે વર્ષોથી પોતાની એક આખી કવિતા નથી લખી. તો આપણી પાસે તો આવા સમર્થ કવિઓ છે તો કેમ પોચા પડે છે?

અમને શીખવાડો, અમે શીખવાથી પાછા નથી પડતા. તમે આ ભાષાને જેવો પ્રેમ કરો છે એવો અમે પણ કરી શકીએ છીએ. પણ અમે તમારી પ્રેમમૂર્તિને નથી ઓળખતા, અમારી ભાષા તદ્દન અલગ દેખાય છે, તમારી ભાષા સાથે અમારી ઓળખાણ તો કરાવો. અમે ગમે તેટલું ખરાબ લખીએ તમે કહો છો કે સારું નથી અને અમે માની લઈએ છીએ કે હા સારું નથી, પણ હવે એને સારું કેમ બનાવવું એ તો શીખવાડો, ભૂલ કેમ સુધારવી એ તો કહો.

હજી વધુ લખી શકાય એમ છે પણ મને લાગે છે કે હું મારો મુદ્દો સ્પષ્ટ કરી શક્યો છું.

- ચિંતન શેલત

<https://www.facebook.com/cdshelat?ref=ts&fref=ts>

સૌન્દર્યો પી, ઉરઝરણ ગાશે પછી આપમેળે.

- ઉમાશંકર જ્ઞેશી

મારી વાર્તા, લઘુનવલ 'બખ્તાવર' સમાપ્ત થઈ. ઘણા લાંબા સમયથી, હું ભારતમાં હતો અને ત્યાર પછી પાકિસ્તાનમાં હતો ત્યારથી, આ વાર્તાનાં કેટલાંક પાત્રો, પ્રસંગો મારા ખ્યાલોમાં રમ્યા કરતાં હતાં. બંગાળ-ચિત્તાગોંગમાં 'આમાર દેશ, સોનાર દેશ' કરતો થયો ત્યારે ય એ મારા ભિગા રહ્યાં. અને કરાચીના મલીર ગોઠની ફાતેમાના સાંનિધ્યમાં પણ તેમણે મારો પીછો છોડ્યો નહીં. વ્યવસાયી પત્રકારત્વની ધમાલો પણ તેમની આડે આવી શકી નહીં. સાંજ પડે, ચમેલીના માંડવા તળે કોફીનો કપ આવે અને પછી કોફીની વરાળમાંથી મારાં એ પાત્રો - પ્રસંગો ઉપસી આવે, મને ઘેરી લે, બોતલના જિનની જેમ ! વાર્તાલાપ ચાલે - મનોગત ! ક્યારેક ફાતેમા તેના આગવા અંદાજથી પૂછે ય ખરી, 'આ તમે આકાશમાં જોઈને કોની સાથે વાત કરો છો ? નશો તો નથી ચઢ્યો ને ?'

'કોફી પીધી છે ... ! વળી ચમેલી છે, સુહાની સાંજ છે ને તું ! -- આવી ઉમદા સોગાત પછીયે નશો ના ચઢે તો, શું ધૂળ જીવ્યા ! ચાંદની રાતે તો ચટાનોય બોલે ... !'

નશાની વાત આવે તો શાહઝાદો સલીમ સાંભરે, માલવાનો બાઝ બહાદુર પણ સાંભરે. સલીમ તો ખેર પાકો નશાબાજ હતો, પણ બાઝ બહાદુર, રૂપમતીના ઈશ્કમાં ચક્રયૂર હતો. રૂપમતી ય તેને દેવચથી ચાલતી. 'દોનો તરફ હય આગ બરાબર લગી હુઈ' જેવું હતું. પણ તેઓ એક થઈ શક્યાં નહીં. અને જીવનભર ઈશ્કની આંચમાં શેકાતાં રહ્યાં.

ભોળાભાઈ પટેલે નોંધ્યું છે તેમ, માંડુ - માંડવગઢના માલિક પ્રેમી બાઝ બહાદુરે, માંડુ પર જ્યાં અન્ય ઈમારતો બંધાવી હતી ત્યાં રૂપમતીનો મહેલ પણ ચણાવ્યો હતો. બીજી તરફ બાઝ બહાદુરની મહેલાત હતી. અને કહે છે કે એ મહેલની છત ઉપરની છત્રી તળે - ચાંદનીમાં પલળતો તે રૂપમતીનું સુમધુર સંગીત સાંભળ્યા કરતો ... !

ખેર, આ તો હતી એક આડ વાત. અને પ્રેમનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી, પ્રેમ તો બખ્તાવર અને નૂરજહાં વચ્ચે પણ હતો ને ! પણ જરા ભિન્ન. માંડુવાસી એક થઈ શક્યાં ન હતાં, ઈશ્કની આંચમાં શેકાતા રહ્યા હતાં; જ્યારે છાછરોવાસી બખ્તાવર ને નૂરજહાંનો પ્રેમ માંડવે ચડેલી ચમેલી-શો ફાલી ગયો હતો. સુવાસની ઝીણી ઝરમરમાં તેઓ પલળી રહ્યાં હતાં. મારી વાર્તાનાં આ અને અન્ય પાત્રો - ભગત અમરસિંહ, સાંઈ ગુલામનબી, સુગરામા, પટવારી, વગેરે અને કેટલાક પ્રસંગો મને ઘેરી રહ્યાં હતાં. મેં વિચાર્યું, મારે આ વાર્તા વિશે થોડું હોમ વર્ક કરવું જોઈએ. ક્યૂં. પણ ત્યાર પછી જીવનમાં ઘણી ઊથલપાથલ મચી ગઈ. દુર્ભાગ્યે મને વિધુરત્વ વળગ્યું, નિવૃત્ત થયો અને સાત સમંદર પાર - કરાચીથી માન્યેસ્ટરમાં ફેંકાઈ ગયો.

માન્યેસ્ટર એટલે સુંવાળા ગોરા અને બરછટ જેમિકન કાળાઓનું શહેર. એશિયનો ય ખરા. અહીંનો વિસ્ત્રલો રોડ એટલે ખાણીપીણીનો રોડ. એશિયન રેસ્ટરાંઓના આધિપત્યથી શોભતો રોડ ! - પણ ક્યાં કરાચી અને ક્યાં માન્યેસ્ટર! કરાચીમાં જિંદગી હતી. દિલાવર મિત્રો હતા, મહેફિલો હતી. અને ખાણીપીણીનું પૂછો તો, કરાચી જેવી વિલ્લૂત ક્યાં ય નહીં મળે ! બુન્દુ ખાનના કબાબ-પરાઠા, બર્નસ રોડનાં નિહારી, કડાઈ ગોશ્ત, ખટાખટ, રબડી, જલેબી, વગેરે, વગેરેનો જવાબ ક્યાં શોધવો ?! જિંદગી હતી, ભાઈ, જિંદગી ! અહીં માન્યેસ્ટરમાં એ સૌ સ્વપ્નવત્ થઈ ગયું.

ગમે એમ, પણ માન્યેસ્ટરમાં થોડી મોકળાશ મળી. માથે વ્યવસાયનો બોજ ન હતો. અલબત્ત, એકલતાની શૂળ હતી. એની હળવી પીડા હવે જીવનભરનું ભાથું બની ગયું હતું. આ અવસ્થામાં મેં ઘણું લખ્યું. સારું લખ્યું. સારું લખ્યું. અનેક પુસ્તકો થયાં. અને સારું કહું છું, એનો ઘણો યશ વિપુલજીના "ઓપિનિયન"ને જાય છે. મારી આત્મકથા, મારી વાર્તાઓ, લેખો ને ઘણી ખરી ગઝલો "ઓપિનિયન"ને આભારી છે.

દીપક બારડોલીકરને -

ગયાં ક્યાં શાયરોનાં સ્તર ? હવે દીપક નહીં આવે તગઝુલને ક્યું બેઘર ! હવે દીપક નહીં આવે તમારી મહેફિલોની જેલ ભોગવવા ફરી આજું ? ભલો છું હું ને માન્યેસ્ટર ! હવે દીપક નહીં આવે

• નિર્મિશ ઠાકર

અને 'બખ્તાવર' ! આ કથાની ય એક અજબ કથા છે. માન્યેસ્ટરની મોકળાશમાં એ કથા વિશે થોડું હોમવર્ક કર્યું. વિભાજન વેળાની કાળી ઘટનાઓને ફરીથી તાજ કરી. ખાણી ખાણીને, રૂઝાયેલા જખમ પુનઃ દૂઝતા કર્યાં ! બહુ વસમું હોય છે લોહીભીના ભૂતકાળમાંથી પસાર થવાનું ! સમગ્ર ઈતિહાસ આંખોના ઝરૂખે આવી ગયો. ખૂન, આગ, લાશો અને ચીરસો ! ભેડિયા ભેડિયા પર ત્રાટકતા નથી, પણ અહીં માનવ માનવના ભક્ષક બન્યા હતા !

ગમે એમ, પણ મારે એની અંદરથી પસાર થવાનું હતું. કાંટાળા આંખરાં હતાં ને હું હતો. બાહર સલામત, મગર ભીતર લોહીવૂહાણ ! કણસતા કણસતા મેં કેટલીક નોંધો કરી, કાલ્પનિક નહીં. વિભાજન સમયે હું બારડોલીમાં હતો, અખબારો વાંચતો હતો, રેડિયો સાંભળતો હતો અને ત્યાર પછી સઆદત હસન મન્ડો, અહમદ નદીમ કાસમી, કિશનચંદ્ર, ખુશવંતસિંગ, ઈસ્મત યુગતાઈ વગેરેને વાંચ્યા હતાં. મારી આ અભ્યાસથાપણના આધારે નોંધો કરી. રાજસ્થાનના રણમાં રખડપટ્ટી કરી. અહીંના એક પોલિસ અફસર ને કેટલાક સિપાઈઓ મારા ઓળખીતા હતા. તેમનાથી મળેલી માહિતી કિંમતી હતી. અને ત્યાર પછી હું થરમાં ઊતરી ગયો. થર તો મારું જીયેવું - જાણેવું. નગરપાસરમાં બે હિન્દુ શિક્ષકો મારા મિત્ર હતા. વળી છાછરોના પોલિસ - અફસર ખયબરખાન સાથે ઓળખાણ. એ સૌની સાથે વાતોનો સિલસિલો ચાલે તો પછી ઘણું - ઘણું આવે,

કલ્પનાતીત આવે !

આમ ઘણું ભિગું થયું. અને ત્યાર પછી એ સામગ્રીમાં, મારા અંગત અનુભવો, મારી આપવીતીમાંનું, બંધ બેસતું, કેટલુંક ભિળ્યું. સંકલન કર્યું. વાર્તાનો એક ખાકો, ઢાંચો તૈયાર થઈ ગયો. અને પછી થોડી રંગપૂરણી કરીને, પાત્રો - પ્રસંગોને હરતાંફરતાં ને હસતાંખોલતાં કર્યાં, ને ત્યાર પછી એ ખાકાને કાગળ ઉપર ઉતારવો શરૂ કર્યો.

કલમ ચાલતી હતી એમ હેયું ભરાઈ આવતું હતું. આંસુ નીંજળી જતાં હતાં ! હાયકારો નંખાઈ જતો હતો !

ચોવીસ પ્રકરણની આ લઘુનવલ લખતાં બે માસ થયા. ઘણું ગમ્યું, આશ્ચર્યકારક લાગ્યું તો વળી ઘણું રદ કર્યું, નવેસર લખ્યું. આ દરમિયાન વિપુલજી માન્યેસ્ટર આવ્યા. વાર્તા "ઓપિનિયન" માટે માગી. પણ મારું ઠેકાણું ન હતું ને મેં ના પાડી. મારા એ નાનાનો આજે ય મને અફસોસ છે. ગમે એમ, પણ એ વાર્તાનું ભાગ્ય "ઓપિનિયન" સાથે જ જોડાયેલું હતું અને આમ આખરે એ વાર્તાએ આવી નોંધ સાથે - જૂન 2012માં "ઓપિનિયન"ના પરમ પાને પગરણ કર્યું કે : 'હિન્દુસ્તાનના જબરા ચાહક, દીપક સાહેબને મેં ભારત તથા પાકિસ્તાનને નિતાંતપણે ચાહતા અનુભવ્યા છે. ખુદ ઉપર જે વીતી હતી તેનાં પ્રતિબિંબ આ નવલમાં પડઘાયા કરે છે. વળી મજની વાત તો આ છે કે તેમણે

ઉદ્દે ને સિંધી જબાનના અનેક શબ્દોને અહીં રમાડતાં - રમાડતાં ગુજરાતીના મહાસાગરમાં પ્રીત્યાર્થે વહેતા મુક્યા છે. માદરે જબાન આથી સમૃદ્ધ બની છે તે આપણી લબ્ધિ. તદુપરાંત, આ ઘટનાને ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય જગતની મહામૂલી મિરાત લેખવી પડે. આ કથા આ પાનાને ય મજબૂતપણે ઉજાગર કરી રહેશે

આ કથા 'બખ્તવાર' લખ્યા પછી એક વાર પરિસ્થિતિએ મને કંઈક એવો પરેશાન કર્યો હતો કે મેં મારું લખેલું ઘણું સાહિત્ય, ડાયરી સિક્કે ફાડીને ફગાવી દીધું હતું. એ સમયે હાથ 'બખ્તવાર' ઉપર પાણ ગયેલો, પાણ સદ્ભાગ્યે, એની એ વખતે, કોઈક મળવા આવ્યું ને હાથ પાછો વળી ગયો. નહીંતર આ વાર્તા વાચકો સુધી પહોંચી ન હોત.

ખેર, મારી આ વાર્તા 'બખ્તવાર' વાચકોને ગમી છે એનો મને આનંદ છે. મળેલા પ્રતિભાવો માંહેના અમુક તો તેમના લખનાર કેટલા અભ્યાસી ને કલાપારખુ છે એ દર્શવી જાય છે. મારા એક સાચકલા મિત્ર ડાહ્યાભાઈ મિસ્ત્રીએ તેમના પ્રતિભાવમાં ઉદ્દે ભાષાના એક શ્રેષ્ઠ નવલિકાકાર સઆદત હસન મન્ટો અને તેમના જીવનની કેટલીક હકીકતો વિશે જે લખ્યું છે તે વાંચીને હું ખરેખર ખળભળી ગયો છું ! ડાહ્યાભાઈ મન્ટો વિશે આટલું બધું જાણે છે ! - એમણે ઈંગ્લિશમાં વાંચ્યું હશે. અને મને મન્ટોના પડખોપડખ બેસાડવાની કોશિશ, એને હું તેમની મહોબત લેખું છું. બાકી ક્યાં મન્ટોજી અને ક્યાં હું ! હું તો તેમના ચરણોમાં ય બેસવાને લાયક નથી. મન્ટોજી નિઃશંક અતિ મોટા કલમકાર હતા, મીર, ગાલિબ, ઈકબાલની શ્રેણીના.

ગમે એમ, પાણ હું, ડાહ્યાભાઈનો આભારી છું કે મારી વાર્તા અત્યંત ઝીણવટપૂર્વક વાંચીને તેમણે અભ્યાસપૂર્ણ પ્રતિભાવ લખ્યા છે. અને આભાર જ્યંતીભાઈ રાવલનો પાણ. જ્યંતીભાઈને હું ઓળખતો નથી. પ્રતિભાવ પ્રગટ થયો - વાંચ્યો એટલો પરોક્ષ પરિચય. એમણે વાર્તા 'બખ્તવાર'ને વિશ્વ સાહિત્યની શિષ્ટ કૃતિઓ, 'કિમ' તથા રવિબાબુની કથા 'ગોરા' સાથે સરખાવી એ છે તેમના અભ્યાસ ને કલાસૂઝનું ઘોતક. આનંદ થાય છે. કોઈ પાણ કૃતિમાંનો વાચકોનો આવો રસ લેખકને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે પૂરતો હોય છે. અને જ્યાં આવા કલાસૂઝ ધરાવતા. અભ્યાસી વાચકો હોય ત્યાં ઉત્તમ સાહિત્યનું સર્જન નિશ્ચિત બને છે. ઉદ્દેમાં કહે છે કે 'સુખનફ્હેમ સામેઈન શાયરોં કા સરમાયા હોતા હય.' યાને કલાસૂઝ ધરાવતા શ્રોતાઓ શાયરોનો સરમાયો - પૂંજી હોય છે. તેમની હાજરી કોઈ પાણ કવિને શ્રમ-સાધનાનું મૂલ્ય સમજતો કરે છે. પરિણામે સત્વશાળી કાવ્યોનું સર્જન શક્ય બને છે. આપણે ત્યાં આવા કલાપારખુ વાચકો છે એ આપણું સદ્ભાગ્ય.

આભાર ગાંડાભાઈ વલ્લભનો પાણ. 'બખ્તવાર' વાંચતાં એમની આંખો અશ્રુભીની થઈ હતી. ઋજુ હૃદયના આ આદમીને મારા સલામ. - તમે વાંચન વેળા રહ્યા, હું લખતાં - લખતાં રહ્યો હતો. અને અનિલ વ્યાસ કે 'બખ્તવાર' જેમનાં આંખ ને હેયું ભીંજવતી રહી છે, -નો ય પાડ ને અન્ય જેમને આ વાર્તાએ રસતરબોળ કર્યાં છે, પાણ પ્રતિભાવ લખવાની જહેમત લઈ શક્યાં નથી તેમનો સૌનો આભાર. ભેગું આટલું જરૂર કહીશ કે - 'શમ્અ હર રંગ મેં જલતી હય સહર હોને તક !'

કવયિત્રી પરવીન શાકિરનો એક શેર છે :

અમીને દિલ યૂંહી શાદાબ

તો નહીં, અય દોસ્ત,

કરીબ મેં કોઈ દરિયા

અરૂર બહતા હય !

હા, એ જલપ્રવાહનું નામ છે વિપુલ કલ્યાણી. ગુજરાતી ડાયસ્પોરામાં એમના જેવો આદમી મળવો મુશ્કેલ છે. ઈંગ્લેન્ડમાં - યુરપમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના વિકાસ માટે એમણે પોતાની જાત ઘસી નાખી છે. અરધી જિંદગી હોમી દીધી છે. 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી' તથા "ઓપિનિયન" માસિક દ્વારા એટલું સત્વશાળી સાહિત્ય એ બહાર લાવ્યા છે અને એટલી નવી કલમો ચાલતી કરી છે કે જેનો હિસાબ કરવો મુશ્કેલ છે. સુજ્ઞ કદરદાનો એમને

માનની નજરે જુએ છે. એમના પડખે ઊભા રહે છે. અગર આ જલપ્રવાહ ન હોત તો કદાચ ડાયસ્પોરિક ગૂર્જરભૂમિમાં લીલોતરીના બદલે આજે ધૂળ ઊડતી હોત. આ મોટા ગજના આદમીને મારી સલામ.

મારા આ પરમ મિત્રએ 'બખ્તવાર'ની સમાપન નોંધમાં જે લાગણી અભિવ્યક્ત કરી છે તેને હું એક મૂલ્યવાન સોગાત લેખું છું. તેમણે લખ્યું છે કે : 'હિન્દુસ્તાનના ભાગલા વેળાની વાતને વણતા સાહિત્ય બાબત ગુજરાતીમાં લગભગ દુકાળ શી પરિસ્થિતિ છે. તેમાં 'બખ્તવાર' ટાઢક વાળે છે.

'પાકિસ્તાનને ખૂણેથી, ગુજરાતી ડાયસ્પોરાને ટોડલેથી, મળતી આ કથાએ ખૂલી હવાનો અહેસાસ કરાવ્યો છે.

'કોમવાદને નામ, મજહબને નામ, આજે જ્યારે મૂળગામીઓ ઝેર ઓકતા રહ્યા છે, ત્યારે અહીં લેખકે માનવતાનો પવન વહેતો રાખ્યો છે. અને તેને કારણે ઠરેલપાણું, સર્વસમાવિષ્ટપાણું સભરસભર જોવા પામીએ છીએ.

'આ 'બખ્તવારે' આમ આપણા આશાવાદને મજબૂત કરી જાણ્યો છે ને તેથી તેનો રાજીપો છે.'

-- આ નોંધ તથા ડાહ્યાભાઈ, જ્યંતી રાવલ તથા અન્ય વાચકોના પ્રતિભાવ - મારો સરમાયો છે, 'બખ્તવાર'ની પ્રસ્તાવના છે.

અને અંતે રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર યા ટાગોરની આ પંક્તિઓ કે :

આંબાડાળ બાવળના ઝાડને કહે :

'દોસ્ત, ચૂલામાં બળીને ખાખ થવાનું જ

- તારે માટે નિર્માયું હશે ?'

બાવળની ડાળ :

'અરે, એમાં અફસોસ શાનો !

રૂપાણું જીવન એ તારી સાર્થકતા હશે.

જાતને હોમી દેવી -

એમાં મારું નિર્વાણ છે.'

(અનુવાદ : જ્યંત મેઘાણી)

માનુભાષા ખાતર જાત હોમનારા શ્રીમાન, વિપુલજી તમારી પાછળ કોણ છે ? હા, કુંજ ! તમને, કુંજને મારા સલામ. અહ્લાહ - તમને નિરામય લાંબું આયુષ્ય આપો. - આમીન.

[136 Stamford Street, Old Trafford, MANCHESTER M16 9LR U.K.]

ધુમ્મસ !

• નિરંજના દેસાઈ

ગ્રીષ્મની છેલ્લવેલ્લી

ગરમ હવાની લહેરખી,

વિદાય લેતી -

ત્યાં અચાનક,

નિતાંત શુભ્ર,

સહેજ ઉખ્માભર્યું, હૂંફાણું

બાળકનાં નિદ્રોષ સિમત સમું,

ધુમ્મસ -

અહીં તહીં વેરાયેલ

પાણીની હથેલીમાં

ઊતરી આવે -

પાનખરની વહેલી પરોઢે !

[60 Wilson Gardens, WEST HARROW, Middlesex HA1 4DZ, U.K.]

ગુજરાતના વિકાસ માટેનું વર્તમાન મોડેલ અનુસરણલાયક ખરું ?

• સુદર્શન આયંગર

ગુજરાત બહાર જઈએ અને ઓટોરિક્ષા કે ટેક્સીમાં બેસીએ અને ચાલક સાથે સંવાદ શરૂ થાય તો તરત પ્રતિભાવ આવે, ‘અરે સા’બ, આપ ગુજરાત સે હૈં, આપકે વહાં તો મોદીસાહેબને કમાલ હી કર દિયા હૈ. સબ એકદમ ચકાચક. સુનતે હૈ ગુજરાત કો સોને સા ચમકા દિયા હૈ. પૂરે ઈન્ડિયા સે રોટી-કપડાં-મકાન કી તલાશમેં લોગ આપકે વહાં જા કર રોટી કમા રહે હૈ. સભી રાજ્ય ગુજરાત જેસે હો જાયે તો ઈન્ડિયા કા નસીબ ખુલ જાયે.’ આપણે સ્વીકારવું પડે કે ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી એવી છવિ ઊભી કરી શક્યા છે કે છેલ્લાં દસ-બાર વર્ષોમાં ગુજરાતમાં થયેલા આર્થિક વિકાસ માટે તેમનું કરિશ્માસભર નેતૃત્વ જ જવાબદાર છે. લોકશાહીની રાજનીતિમાં આ પ્રયાસ નવો નથી, પરંતુ એ પણ કબૂલવું પડે કે આવા પ્રયાસમાં વર્તમાન મુખ્યમંત્રીને જેટલી સફળતા મળી છે તેટલી સફળતા અન્ય કોઈને મળ્યાનો સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતના ઈતિહાસમાં ઉલ્લેખ નથી. આ મુખ્યમંત્રીએ ૨૦૦૭ની ચૂંટણી સમયે પાર્ટીના ચૂંટણીઠંઢેરાને હડસેલીને ‘સલામત ગુજરાત - સમૃદ્ધ ગુજરાત’નો નારો આપેલો. લોકોમાં એવી છાપ છે કે આ વચન તેઓ પાળી શક્યા છે અને ગુજરાતે તેમના કુલ શાસનકાળમાં અનુલનીય આર્થિક વૃદ્ધિ હાંસલ કરી છે અને જે એ પોતાને ‘વિકાસપુરુષ’ તરીકે ઓળખાવતા હોય તો તે એકદમ વાજબી છે. સલામતીને મુદ્દે તો તેઓ ગુજરાત તો શું આખા દેશમાં એક માત્ર ‘છાતીવાળો મરદ માણસ’ તરીકે પણ પંકાયા છે.

સુદર્શન આયંગર

હકીકતે ગુજરાતમાં આર્થિક વૃદ્ધિ થવા પામી છે, પણ એ માત્ર છેલ્લાં દસ-બાર વર્ષમાં જ નહીં પરંતુ ગુજરાતની સ્થાપના થઈ ત્યારથી જ શરૂ થઈ છે. વિશેષમાં છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી ઝડપી આર્થિક વૃદ્ધિ થવા પામી છે. વર્તમાન દશકમાં થયેલી આર્થિક વૃદ્ધિના પાયામાં આની પહેલાના બે દશકોમાં થયેલી વૃદ્ધિ રહેલી છે તે સમજવા જેવું છે. બીજી મુદ્દો ૨૦૦૦ની સાલ પછી આર્થિક વૃદ્ધિ વિભિન્નરૂપે અંજાઈ જવાય તે રીતે દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી છે તેનો છે. ગુજરાતના અને તેના વર્તમાન મુખ્યમંત્રીને નસીબે વર્ષ ૨૦૦૦ પછી એકેય કારમો દુષ્કાળ નથી પડ્યો. પીવાના પાણીની ખેંચ પડી નથી, કારણ કે કંઈક પૂર્વસૂચિઓના ભગીરથ પ્રયાસોના લીધે નર્મદાનાં નીર માત્ર ‘સાબરમતી રિવર’ને ‘ફૂંટ’માં જ નથી વહેવાડાવી રહ્યાં પણ નપાણીયા વિસ્તારોમાંના ગામડાંમાં વસતા લાખો લોકોની તરસ છિપાવી માનવતાને તરબોળ કરી રહ્યા છે.

વર્તમાન નેતૃત્વ અને નેતૃત્વમાત્રના શાસનકાળમાં ગુજરાતની આર્થિક વૃદ્ધિની મિથ અને હકીકતોને જોઈએ. રાષ્ટ્રીય સ્તરે આર્થિક વૃદ્ધિ માટે કુલ ઘરગથ્થુ પેદાશ(જીડીપી-ગ્રોસ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્ટ)ની વૃદ્ધિ જોવાય છે અને એ જ રીતે રાજ્ય માટે રાજ્ય ઘરગથ્થુ પેદાશ (એસડીપી-સ્ટેટ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્ટ)ના આંકડાઓનો આધાર લેવાય છે. ૧૨ જૂન ૨૦૧૨ના “ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા”માં દેશના આયોજન પંચના પૂર્વ સભ્ય પ્રોફેસર ભાલચંદ્ર મુંગેકરે એક લેખમાં આ પ્રમાણે દર્શાવ્યું હતું : ૧૯૮૫-૨૦૦૦ અને ૨૦૦૧-૧૦ના બે ગાળાઓમાં ક્રમશઃ ૮.૦૧ ટકા અને ૮.૬૮ ટકાના દરે આર્થિક વૃદ્ધિ થઈ હતી. તે જ અરસામાં આંધ્રપ્રદેશ, હરિયાણા, મહારાષ્ટ્ર, પંજાબ, તામિલનાડુ અને ઉત્તરપ્રદેશમાં પણ આર્થિક વૃદ્ધિના દરો લગભગ આટલા જ રહ્યા હતા. બે સમયગાળાઓ પૈકી એક પણ ગાળામાં ગુજરાત પહેલે ક્રમે ન હતું. ૧૯૮૫-૨૦૦૦ના ગાળામાં ગુજરાતનો ક્રમ બીજો હતો. પહેલા ક્રમ પર રાજસ્થાન હતું જ્યાં આર્થિક વૃદ્ધિ દર ૮.૩૪ ટકા હતો. બીજા ગાળામાં એટલે ૨૦૦૦-૧૦ દરમિયાન ૧૧.૮૧ ટકાની આર્થિક વૃદ્ધિ દર સાથે ઉત્તરાખંડ રાજ્ય પહેલા ક્રમે હતું. બીજો ક્રમ હરિયાણા રાજ્યનો હતો જેનો વૃદ્ધિ દર ૮.૮૫ ટકા હતો. ગુજરાત ૮.૬૮ ટકા સાથે ત્રીજા ક્રમે હતું. બિહાર અને ઓરિસ્સા જેવા આર્થિક દૃષ્ટિએ પછાત ગણાતાં રાજ્યો પણ ૨૦૦૦-૧૦

દરમિયાન અનુક્રમે ૮.૦૨ અને ૮.૧૩ ટકાના દરે વધ્યા હતા. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રના વૃદ્ધિ દર જોઈએ તો આ જ સમયગાળામાં ઓરિસ્સામાં ૧૭.૫ ટકા અને છત્તીસગઢમાં ૧૩.૩ ટકા વૃદ્ધિ દર હતો, જે ગુજરાતમાં ૧૨.૬ ટકા હતો. ગુજરાતમાં કૃષિ ક્ષેત્રમાં ૨૦૦૨ પછી વૃદ્ધિદરમાં ઝડપી વધારો નોંધાયો છે. પરંતુ આ વૃદ્ધિ રોકડિયા પાકોમાં વધારાને લીધે થઈ છે. બી.ટી. કપાસ હેઠળ

વાવેતર વિસ્તાર ઝડપથી વધ્યો અને તેનું કુલ ઉત્પાદન પણ ઝડપથી વધ્યું. પરંતુ અનાજ અને કઠોળ હેઠળ વાવેતર વિસ્તાર બહુ જ ઘટ્યો છે અને ૨૦૦૦ પછી જુવાર, બાજરા અને મકાઈ જેવા સ્થાનિક પાકો લગભગ નામશેષ થયા છે. જમીનની ફળદ્રુપતાને પણ નુકસાન પહોંચ્યું છે. ૨૦૧૧માં માથાટીઠ આવક પ્રમાણે પણ ગુજરાત પહેલા ક્રમે નહોતું આવી શક્યું અને તે હરિયાણા (રૂ. ૯૨,૩૨૭), મહારાષ્ટ્ર (રૂ. ૮૩,૪૭૧), પંજાબ (રૂ. ૬૭,૪૭૩), તામિલનાડુ (રૂ. ૭૨,૯૯૩) અને ઉત્તરાખંડ (રૂ. ૬૮,૨૯૨) પછી છેક છઠ્ઠા ક્રમે રૂ. ૬૩,૯૯૩ સાથે હતું. હવે ૨૦૦૦-૧૨ના સમયગાળા અને તે પહેલાના બે દશકોમાં થયેલા આર્થિક વિકાસની તુલના કરીએ. કોઈ પણ દેશ કે રાજ્યના આર્થિક વિકાસના પાયામાં રાજ્ય દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવેલી માળખાગત સુવિધાઓ છે. આમાં

મુખ્યત્વે રસ્તા, વીજળી, પાણી અને ઉદ્યોગના સંદર્ભમાં જમીન અને ખાણ માટેના પરવાના વગેરે હોય છે. આંકડા જોતાં એવું જણાય છે કે ગુજરાત રાજ્ય ૨૦૦૦ની સાલ પહેલાથી જ માળખાગત સુવિધાઓથી જ સજ્જ હતું એટલું જ નહીં પણ તેના આધારે ઉદ્યોગધંધા પણ ખૂબ વિકસેલા જ હતા. નમૂનાખાતર થોડા આંકડા તપાસી જઈએ. આ આંકડા સરકારના અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડા કચેરી દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે. આ પ્રકાશન દર વર્ષે ‘સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા- ગુજરાત’ના શીર્ષક હેઠળ બહાર પડે છે. રસ્તાઓ અંગેના આંકડા જોતાં જણાય છે કે ૨૦૦૨ની સાલ પછી નવા રસ્તા ખાસ બન્યા નથી. રાજ્યમાં રસ્તાની કુલ લંબાઈ સન ૨૦૦૨માં ૭૪,૦૧૮ કિલોમીટર હતી જે વધીને ૨૦૦૯માં ૭૪,૧૧૭ કિમી થયેલી એટલે સાત વર્ષમાં ૯૯ કિમી વધી. ૨૦૦૨-૦૯ દરમિયાન ૫,૦૦૦ કિમી રસ્તા પર ડામર ફરવામાં આવ્યો, જ્યારે ૧૯૯૧-૨૦૦૨ દરમિયાન ૨૩,૦૦૦ કિમી કરતા વધુ રસ્તા પર ડામર ફરવામાં આવ્યો હતો. ૨૦૦૨-૦૯ દરમિયાન રાજ્ય ધોરી માર્ગની કુલ લંબાઈ ૧૯,૧૬૩ કિમીથી ઘટી ૧૮,૪૬૦ થવા પામી હતી. આ ઘટાડો મુખ્યત્વે રાજ્ય ધોરી માર્ગને રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગમાં રૂપાંતર કરવાને લીધે થયો હતો. જાણવાયોગ્ય છે કે આ યોજના કેન્દ્ર સરકારની છે. ગુજરાતમાં ૨૦૦૨-૨૦૦૯ દરમિયાન રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગની લંબાઈ ૨,૩૮૩થી વધી ૩,૨૪૫ કિમી જેટલી થઈ હતી. કેન્દ્ર સરકારે રેલવેની બાબતમાં પણ ૨૦૦૦-૧૧ દરમિયાન સારો વધારો સાધ્યો છે. ગુજરાતમાં બ્રોડગેજ લાઈનની લંબાઈ ૧૯૮૦માં ૧૩૧૨ કિમી હતી જે ૧૯૯૦માં વધીને ૧૭૧૩ કિમી (૩૦.૧ ટકા વધારો), ૨૦૦૦માં ૧૯૫૬ કિમી (૧૪.૩૧ ટકા વધારો) અને ૨૦૦૯માં ૩૧૯૩ કિમી એટલે (૬૩.૨૩ ટકા વધારો) થઈ હતી.

આર્થિક વિકાસ માટે બીજી પાયાની સગવડ વીજળી છે. ગુજરાત વીજ ઉત્પાદન તેમ જ પુરવઠાની નિયમિતતામાં અન્ય રાજ્યોની સરખામણીમાં પહેલેથી જ આગળ અને નિયમિત છે. અલબત્ત, છેલ્લા દાયકામાં ગામડાંઓમાં વીજ પુરવઠાની સ્થિતિ વધારે સુધરી છે જે પ્રશંસનીય છે. ૨૦૦૨-૧૨ દરમિયાન જ્યોતિર્ગામ યોજનામાં ખેતી અને બીજા ઉપયોગ માટે ટ્રાન્સમીટર જુદા કરીને નવીન વ્યવસ્થા ગોઠવી તે કારગર નીવડી છે. પણ વીજ ઉત્પાદન ક્ષમતા અને ઉત્પાદન બંને ૧૯૯૦ પછીના સમયથી જ વધુ વૃદ્ધિ પામ્યાં હતાં. ૧૯૯૦-૨૦૦૦ દરમિયાન વીજ ઉત્પાદન ક્ષમતા ૪૮૨૩ મેગાવોટથી વધી ૮૩૪૩ મેગાવોટ થઈ હતી. આ વધારો ૧.૭૩ ગણો હતો. ૨૦૧૦માં આ

ક્ષમતા ૧૨,૦૦૮ મેગાવોટ પહોંચી હતી જે ૧.૪૪ ગાણી હતી. તે જ રીતે વીજ ઉત્પાદન ૧૯૮૦-૨૦૦૦ દરમિયાન ૨૨,૮૩૪ મેગાવોટથી વધીને ૪૯,૩૭૯ મેગાવોટ થયું જે ૨.૨ ગણું હતું. જ્યારે ૨૦૦૦-૨૦૧૦માં વીજ ઉત્પાદન ૪૯,૩૭૯ મેગાવોટથી વધી ૬૯,૮૮૩ મેગાવોટ એટલે ૧.૪૧ ગણું થયું. ક્ષમતા વધારાની વૃદ્ધિની તુલનામાં ઉત્પાદનમાંનો વૃદ્ધિ વધારો ઓછો હતો. આ પરિસ્થિતિ ઘણા ખાનગી વીજ ઉત્પાદકો હોવા છતાં હતી.

રસ્તા હોય, વીજળી હોય, પાણી હોય તો આર્થિક વિકાસ હોય તે સ્વાભાવિક છે. ધંધો વધે, આવક વધે અને લોકો ઘર બનાવે, વાહનો વસાવે વગેરે. વાહનો અંગેના આંકડા જોઈએ. ૧૯૮૦-૯૦ દરમિયાન ટ્વિયક્રી વાહનોની સંખ્યા ૨.૪૧ લાખથી વધી ૧૨.૫૩ લાખ થઈ હતી જે ૫.૨ ગણી વધુ હતી, ૨૦૦૦માં ૩૬.૭૩ લાખ થઈ જે ૧૯૮૦ પર ૨.૯૨ ગણો વધારો હતો, અને ૨૦૧૧માં આ સંખ્યા ૯૯.૬૧ લાખ થઈ હતી જે ૨.૩૭ ગણી વધારે હતી. આમ સ્પષ્ટ થાય છે કે ૧૯૮૦-૯૦ અને ૧૯૯૦-૨૦૦૦માં ટ્વિયક્રી વાહનોમાં વધારો વધુ હતો અને આ વધારાનો દર ૨૦૦૦-૨૦૧૦માં ઘટ્યો. મોટરકારનો કિસ્સો પણ આવો જ છે. ૧૯૮૦માં ૫૩,૦૦૦ મોટરકારો હતી જે ૧૯૯૦માં વધી ૧.૪૨ લાખ થઈ હતી જે ૨.૬૮ ગણો વધારો હતો, ૨૦૦૦માં ૩.૯૮ લાખ થઈ જે ૨.૮૧ ગણાનો વધારો હતો, અને ૨૦૧૧માં ૧૩.૦૪ લાખ થઈ જે ૨.૬૫ ગણો વધારો હતો. આમ મોટરકારમાં વધારોનો દર ૧૯૯૦-૨૦૦૦માં વધુ હતો.

જીપ અને મુસાફરોની હેરફેર કરતી બસની સંખ્યાના વધારામાં પણ આ જ વલણ દેખાય છે. સમજવા જેવું એ છે કે ૨૦૦૦-૧૧ના ગાળામાં ગુજરાત રાજ્ય વાહનવ્યવહાર નિગમની પરિસ્થિતિ કથળેલી જણાય છે. ૧૯૮૦-૮૧માં એસટી રૂટની સંખ્યા ૧૧,૨૦૨ હતી જે ૧૯૯૦-૯૧માં વધીને ૧૫,૬૩૧ થઈ હતી. ૨૦૦૦-૦૧માં ૨૦,૧૦૪ અને ત્યાર બાદ ૨૦૧૧ સુધી સતત ઘટતી રહી છે. ૨૦૧૧માં રૂટની સંખ્યા ૧૪,૮૬૭ હતી. બસની સંખ્યા પણ ૧૯૮૦માં ૬૬૭૮ હતી જે ૨૦૦૦માં ૧૦,૦૪૮ સુધી વધીને ૨૦૧૧માં ઘટીને ૭૬૨૧ સુધી પહોંચી હતી. મુસાફરોની સંખ્યા જે ૧૯૮૦-૨૦૦૦ સુધી ૩૫-૩૭ લાખ વચ્ચે રહેતી હતી, તે ૨૦૧૧માં ઘટીને ૨૨ લાખ પર પહોંચી હતી. જીપનો ઉપયોગ વધ્યો છે, જેને કાયદેસર નથી ગણવામાં આવી તેની સંખ્યામાં ભારે વધારો થયો છે. ૧૯૮૦માં જીપની સંખ્યા ૧૪,૩૨૮ હતી, જે ૨.૪ ગણી વધીને ૧૯૯૦માં ૩૪,૩૮૦ જેટલી થઈ હતી, અને ૨૦૦૦માં ૨.૬૩ ગણી વધી ૮૯,૦૮૭ થઈ હતી. ૨૦૦૦-૨૦૧૧ વધારાનો દર ફરીથી ઘટીને ૧.૭૨ ગણા જેટલો થયો અને ૨૦૧૧ સુધીમાં ગુજરાતમાં ૧૪.૫૩ લાખ જીપ હતી. ખાનગી બસો પણ ૧૯૮૦-૨૦૦૦ દરમિયાન સૌથી ઝડપી દરે વધી હતી. ૧૯૮૦માં ૧૦,૯૯૭ બસો હતી જે ૧૯૯૦ સુધી ૧.૭૯ ગણી વધી ૧૯,૭૦૦ જેટલી થઈ અને ૨૦૦૦માં ૧.૯૫ ગણી વધી ૩૮,૪૯૬ પર પહોંચી હતી. ૨૦૧૦માં ખાનગી બસોના વધારામાં ઘટ આવી અને તે ૧.૬ ગણી વધીને કુલ ૬૮,૬૫૯ પર પહોંચી હતી. છેલ્લે માલની હેરફેર માટે વપરાતાં વાહનોની સંખ્યાના આંકડા તપાસીએ તો જણાય છે કે એમાં પણ વધારાનો દર ૧૯૮૦-૯૦ અને ૧૯૯૦-૨૦૦૦માં ૨.૬૫થી ૨.૬૯ ગણાનો હતો અને ૨૦૦૦-૨૦૧૦ દરમિયાન આ દર ઘટીને ૧.૯૭ ગણો થયો હતો. ૧૯૮૦માં માલવાહક વાહનોની સંખ્યા ૪૪ લાખ હતી જે ૧૯૯૦માં ૧.૧૬ લાખ, ૨૦૦૦માં ૩.૧૭ લાખ અને ૨૦૧૦માં ૬.૨ લાખ થઈ.

આપણે જોઈ શક્યા કે ૨૦૦૦-૧૧ના વર્ષોમાં ગુજરાતમાં ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ પ્રકારનો અસાધારણ આર્થિક વિકાસ થયો તેવું જણાતું નથી. તો પછી આ સમયગાળાને આટલું શ્રેય કેમ મળી રહ્યું છે? આપણે જોઈ જ્યારે વૃદ્ધિ માટેનો પાયો પહોળો થાય ત્યારે કુલ અસર મોટી થવા પામે છે. ૧૯૮૦માં બધા પ્રકારનાં વાહનોની સંખ્યા ૪ લાખથી થોડી વધારે હતી અને ૨૦૦૦માં ૪૪ લાખ અને ૨૦૧૧માં એક કરોડ સિત્તેર લાખ થઈ. હવે ગુજરાતના રસ્તાઓ પર પોણા બે કરોડ લાખ વાહનો દેખાય અને તેમાં પણ વોલ્વો બસ, વિદેશી

બનાવટની તરેલવાર મોટરગાડીઓ, મોટર સાર્ફલો, વગેરે દૃષ્ટિગોચર થાય તો તેની છાપ જુદી જ પડે છે. વેગીલા આર્થિક વિકાસના પરિણામે સમૃદ્ધિનો વિસ્ફોટ થયો તેવું લાગે. વાહનની માફક નવાં મકાનો, શહેરીકરણના લીધે નવાં બજારો, હોટેલો, નવા પ્રકારના સિનેમા હોલ, ખાણી-પીણીનાં બજારો, શોપિંગ મોલ વગેરેનો રાફડો ફાટ્યો છે. નાનાં શહેરોમાં અને હાઈ-વે પર પણ પુષ્કળ ઝાકઝમાળ વધી છે. ૨૦૦૧માં શહેરી વસ્તી ૩૧ ટકા હતી જે ૨૦૧૧માં ૪૩ ટકા થઈ ગઈ. શહેરોમાં મધ્યમ વર્ગની સંખ્યા ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં છે. તેઓ પાસે હવે આર્થિક સમૃદ્ધિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને તેનું ભદ્રું પ્રદર્શન પણ થાય છે. તેના લીધે એવી છાપ ઊભી થાય છે કે ૨૦૦૦થી ૨૦૧૧માં ગુજરાતમાં આર્થિક વિકાસ ખૂબ ઝડપી થયો છે. આ છાપ ખૂબ ગાઈવગાડી અને જાહેરાતોના જોરે પણ ઊભી થવા પામી છે.

પણ આ ઝાકઝમાળ અને જાહેરાતોની સાથે ગુજરાતનું એક અંધારું પાસું પણ છે. ભારત સરકાર અને ગુજરાત સરકાર બંને એવું સાબિત કરવા મથી રહી છે કે નવી આર્થિક નીતિઓના લીધે મુક્ત બજારના વાતાવરણમાં ગરીબોને પણ રોજગારી અને કમાણીની તક મળી છે અને ગરીબી રેખા નીચે જીવતા લોકોની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો છે. આંકડા એવું ચોક્કસ દર્શાવે છે કે વર્ષ ૨૦૦૦ની સરખામણીમાં ૨૦૦૯-૧૦માં ગુજરાતમાં ગરીબી રેખા નીચે જીવનાર લોકોની ટકાવારી નિર્ણાયક રીતે ઘટી છે. પણ એમાં એવું ધારી લેવામાં આવ્યું છે ગરીબને જે રોજગારીમાંથી કમાણી થાય છે તેનો પ્રથમ ઉપયોગ તે પૌષ્ટિક ખોરાક ખરીદી પોતે અને તેના પરિવારના સભ્યોને ભરપેટ ખવડાવે છે. શહેર હોય કે ગામડું, ગરીબ પોતાના ખેતરમાં અનાજ ઉગાડી અત્રની બાબતે સ્વાવલંબી હોય એવા દાખલા ઓછા છે અને ઝડપથી ઓછા થઈ રહ્યા છે. રોજગારીથી તેમને રોકડા નાણાં જ મળે છે જેમાંથી અત્ર ખરીદવાનું હોય છે. સસ્તા અનાજની ટુકાનો અને જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થાની અંધારૂંધીમાં સસ્તું અનાજ ક્યાં મળે? અને વળી બજારમાં લોભામણી વસ્તુઓ તો ભરેલી જ છે. એક આંકડો જોઈએ. ૧૯૯૭માં જ્યારે ૧ મિનિટ વાત કરવાના આઠ રૂપિયા થતા હતા ત્યારે ગુજરાતમાં ૪૧૦૦ મોબાઈલ ફોન હતા. દસ વર્ષમાં એટલે ૨૦૦૭માં આ આંકડો ૧ કરોડ પર પહોંચ્યો. બીજા ૧૭ મહિનામાં આ સંખ્યા બમણી થઈ અને ૨ કરોડના આંકડે પહોંચ્યો. ત્યારબાદના ૧૫ મહિનામાં જન્યુઆરી ૨૦૧૦માં ગુજરાતમાં ૩ કરોડ મોબાઈલ હતા. નિવિવાદ રૂપે કહી શકાય કે ગરીબો પણ મોબાઈલ રાખતા થયા. રોટલાની સામે મોબાઈલ રિચાર્જની પ્રાથમિકતા વધે તો નવાઈ નહીં.

યુનોની એક સંસ્થા ઈકુપ્રી દ્વારા થયેલા એક અભ્યાસમાં એવું તારવેલું છે કે જ્યારે ૨૦૦૮ની સાલમાં ગુજરાતની માથાદીઠ આવક ૩૨૯૦ અમેરિકન ડોલર હતી (આ આંકડો ખરીદશક્તિને સરખાવીને કાઢવામાં આવે છે) ત્યારે ગુજરાતમાં ભૂખ આંક (લંગર ઈન્ડેક્સ) ૨૫ ટકા જેટલો હતો. નાઈજીરિયા, કેમરૂન, કેન્યા અને સુદાન જેવા જાણીતા ગરીબ આફ્રિકન દેશો જ્યાં તે જ વર્ષમાં માથાદીઠ આવક ૨૧૦૦ અમેરિકન ડોલર કરતા ઓછી હતી ત્યાં ભૂખ આંક ઓછો હતો. દેશમાં પણ ગુજરાત કરતાં ગરીબ રાજ્યોમાં આ આંક ઓછો હતો. ૧૭ મોટાં રાજ્યોની સરખામણીમાં ગુજરાત ૧૩મા ક્રમે હતું. ભૂખ આંક કાઢવા માટે ત્રણ સૂચકાંકોના પ્રમાણ લેવાય છે : એક, વસ્તીમાં અપૂરતી કેલરી ધરાવતા ખોરાક લેનારનું પ્રમાણ; બીજું, પાંચ વર્ષથી નીચેનાં બાળકો પૈકી ઓછું વજન ધરાવનારાં બાળકોનું પ્રમાણ; અને ત્રીજું પાંચ વર્ષથી નીચેનાં બાળકોના મૃત્યુદરનું પ્રમાણ. આનાથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે કે ગુજરાતમાં માનવ વિકાસઆંક નબળો છે.

દેશમાં આરોગ્ય સેવાની કાર્યક્ષમતા અંગેના એક અભ્યાસમાં એવું જણાવાયું છે કે ૧૯૯૮-૦૧ના ગાળામાં અપાતી આરોગ્ય સેવાઓ સામે આરોગ્યના સૂચકાંકો પર વિધેયાત્મક અસરો થવા પામી હતી, જ્યારે ૨૦૦૬-૦૯ના ગાળામાં આ સ્થિતિ પલટાઈ હતી અને સેવાની કાર્યક્ષમતા ઓછી થઈ જણાતી હતી. ૨૦૦૯-૧૧ના ગાળામાં સેવાની કાર્યક્ષમતા સુધરવા પર જણાઈ હતી. પણ ઝડપી આર્થિક વૃદ્ધિ પામતાં રાજ્યો કે દેશોમાં રાજ્ય

દ્વારા અપાતી આરોગ્ય સેવાઓ કાર્યક્ષમ જ રહેશે તેની ખાતરી થતી નથી. સર્વવિદિત છે કે નવી આર્થિક નીતિના અમલ બાદ જાહેર આરોગ્ય સેવાઓ વધુ ક્ષયી છે અને સરકારો સેવાઓ ઓછી કરી રહી છે. લોકોમાં પણ એવી છાપ છે કે ખાનગી સેવાઓ જ વધુ કાર્યક્ષમ છે અને ત્યાં જ સારું થાય છે. પણ ખાનગી આરોગ્ય સેવાઓનો ભાર ખર્ચ ઉઠાવવો પડે છે. આ દેશમાં હવે ગરીબ બિમાર પડવું એ ગુનો બની રહ્યું છે, ગુજરાતમાં સવિશેષ. સાથે હરીફાઈમાં વિદેશી 'ગરીબો' પણ મેડીકલ ટૂરિઝમમાં અહીં શાતા અનુભવે છે.

શિક્ષણ ક્ષેત્રે પણ ગુજરાતની પરિસ્થિતિ સારી જણાતી નથી. ખાનગીકરણનો અર્થ મલ્ટિ અંશ અને માત્ર નફા માટે ચાલે તેવું જ કરવામાં આવ્યું છે. ગામડાંની સરકારી અને શહેરોની સુધરાઈની શાળાઓમાં શિક્ષણ સિવાય બધું જ થાય છે. મોટા પગાર લેવાવાળા મોટાભાગના શિક્ષકો શીખવા અને શીખવાડવા પ્રત્યે પ્રયત્નપૂર્વક ઉદાસીન છે. તેઓ નોકરી ઉપરાંત બીજા ધંધાઓ અને સ્થાનિક રાજનીતિમાં સક્રિય છે. ઓછા પગાર સાથે કામ કરતા રાજનીતિમાં સક્રિય છે. ઓછા પગાર સાથે કામ કરતા તરેહવારના શિક્ષક-સહાયકો બધા પ્રકારના ભાર વેઠે છે. મકાનો ચાણી દેવાથી, માથા મૂકી દેવાથી, અને કમ્પ્યુટર લેબ બનાવી દેવાથી શિક્ષણ આપોઆપ વિદ્યાર્થીઓના ભેજમાં ઊતરી જવાનું નથી. અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં આવેલાં ગામોમાં ગણિત-વિજ્ઞાનના શિક્ષકો અત્યંત નબળા પણ છે અને ભણાવતા પણ નથી. ગરીબ અને ગામવાસીઓ અને વિશેષમાં આદિવાસીઓ અને નબળા વર્ગો નવેસરથી વંચિત બની રહ્યા છે. ઈજનેરી અને તબીબી કોલેજોમાં બેઠકોની સંખ્યા તો વધી છે, પણ તે બધી પેમેન્ટવાળી છે. ખાનગી કોલેજોની ફી ગરીબોને પોસાય એવી છે જ નહીં અને તેનાથી યોગ્ય ગરીબ વિદ્યાર્થીઓનું અંતર વધી રહ્યું છે. ગરીબો માટે પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચશિક્ષણમાં પ્રવેશ, ખર્ચ અને ગુણવત્તાના ગંભીર પ્રશ્નો છે. આમ, આરોગ્ય હોય કે શિક્ષણ, ગામડાંઓમાં લગભગ બધી જાહેર સેવાઓ નબળી પડી રહી છે. એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરવામાં આવી રહી છે કે લોકો ગામડાં છોડીને શહેરોમાં ભાગી આવે, જ્યાં તેઓ ગુમનામ જીવન વ્યતીત કરતા થઈ જાય છે.

મૂળ પ્રશ્ન એ નથી કે ગુજરાતમાં ૨૦૦૦ની સાલ પછી થયેલ આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસ તેની પહેલા થયેલા વિકાસની સરખામણીમાં વધુ ઝડપી છે કે નહીં. એ મુદ્દો એટલે ચર્ચ્યો છે કારણ કે એવી હવા ઊભી કરવામાં આવી છે કે ગુજરાતમાં જ આર્થિક વિકાસ અને વૃદ્ધિ થવા પામી છે તે બધી છેલ્લાં દસ-બાર વર્ષમાં જ થઈ છે. મૂળ મુદ્દો તો એ છે કે આર્થિક વૃદ્ધિનું મોડેલ ગુજરાતનું હોય કે કેન્દ્ર સરકારનું, બંનેમાં માનવીય વિકાસ થવાની સંભાવના ખૂબ ઓછી છે. ગુજરાત સરકાર કે તેના નેતા ગુજરાતના હાલના આર્થિક વૃદ્ધિના મોડેલને બિરદાવતા હોય અને તેને અનુસરણયોગ્ય ગણતા હોય તો તે ભયજનક છે. આપણે જોયું કે આ મોડેલ ગુણવત્તાસભર માનવવિકાસ માટેની સરખી તકો પૂરી પાડવામાં અયોગ્ય સાબિત થઈ રહ્યું છે. ખરીદશક્તિ એટલે રોકડ નાણાંની શક્તિ તે હોય તો આ સમાજમાં ટકી શકાય છે.

આ મોડેલની બીજી એક ગંભીર મર્યાદા છે જે ધીમે ધીમે બહાર આવી રહી છે. ગુજરાત આ આર્થિક સમૃદ્ધિની ઝાકઝમાળથી એટલું અંજાઈ ગયું છે કે આપણને ચારેકોર થઈ રહેલો પર્યાવરણ અને પરિસ્થિતિકીનો નાશ દેખાતો નથી.

ઉદ્યોગો સ્થાપવાના ઉત્સાહમાં પર્યાવરણના પ્રશ્નોની ઉઘાડી ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે. સરકાર પ્રદૂષણ અંકુશ માટે સ્વતંત્ર નિગમ રાખે છે, નવીનતામાં ક્વાર્ટમેટ ચેન્જ વિભાગ પણ ખોલ્યો છે, પણ ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ કુખ્યાત પ્રદૂષિત સ્થાનો છે જેને આપણે પણ વાપી-અંકલેશ્વર ઉદ્યોગ વિસ્તાર તરીકે ઓળખીએ છીએ. અલંગ શિપબ્રેકિંગ યાર્ડમાં દુનિયામાંથી નિષ્કાસિત થયેલા પર્યાવરણ માટે જોખમી એવી આગબોટોને તોડવાનું કામ ચાલે છે. ત્યાં મજબૂર ગરીબ મજૂરો દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી રોટીની શોધમાં આવી માંદા પડીને મરવાની તૈયારી સાથે પાછા જાય છે. ૧૬૦૦ કિમીના સાગરકાંઠા માટે ગૌરવ લેવાવાળું ગુજરાત, તે તમામ વિસ્તારને ઉદ્યોગાચ્છાદિત કરી ઝેરીલો બનાવી દેવા માગે છે. ગુજરાતનાં જમીન, પાણી અને હવા ઝેરીલાં બન્યાં છે અને તેના

તરફ સરકારોએ દુર્લક્ષ જ સેવ્યું છે. સંકટ એ છે કે પર્યાવરણ સંબંધી કેટલાંક નુકસાન નાફેર છે. આપણે તે સંપદા કે પર્યાવરણીય આરોગ્ય કાયમ માટે ગુમાવ્યાં છે. પર્યાવરણીય જોખમ ઊભા કરનારા ઉદ્યોગોની મર્યાદા એ છે કે તેઓ ઉદ્યોગ વસાવે છે પણ નજીકના ક્ષેત્રમાં વસતા લોકોને પ્રદૂષણના લીધે બેરોજગાર અને બેધર કરે છે. આ પ્રક્રિયાને લીધે એવા લોકોની જમાત ઊભી થઈ રહી છે જે સરકાર અને સમાજની નજરે અદૃશ્ય બને છે.

સાગરકાંઠાથી અડીને ગુજરાતનો સૂકો અને અછતગ્રસ્ત વિસ્તાર છે. સદીઓથી અહીં ખેતી સ્વાવલંબન માટે હતી અને કેટલાક વિસ્તારમાં દેશી કપાસ અને મગફળી પકવવામાં આવતાં. મોટા ભાગના વિસ્તાર ગોચર અને અન્ય જનવરો માટે ચરિયાણુ હતા. ગાય, બળદ, ભેંસ, તથા ઘેટા-બકરા સાથે તેના ઉછેર માટે માલધારીઓની મોટી વસતી હતી. કેટલાક વિસ્તારોમાં મીઠું પકવનારા અગરિયાઓ પણ ખરા જ. અને આ તમામ સાથે જીવનારા અને જુદા જુદા પ્રકારની સેવા આપનારા વિચરતી જાતિના લોકો અને નટ-બજારિયાઓ પણ હતા. ઉદ્યોગો આવવાને લીધે જમીનો પર દબાણ વધ્યું છે અને સરકાર બમાણા ઉત્સાહથી પોતે

જ માલિક હોય તેમ જમીનોની લહાણી કરે છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ અને આધુનિક બુદ્ધિમાનોની દૃષ્ટિ ટૂંકી છે, તેઓ જોઈ નથી શકતા કે જમીનનો માલિક દેખીતી રીતે ઓળખાય તેવો એક જ હોય છે. પરંતુ તેના પર નભનારા ઘણા છે. એટલે માત્ર જમીનમાલિકને વળતર આપી દેવાથી તે જમીન પર નભનારા તમામની આજીવિકાને વળતર ચૂકવી શકાતું નથી. આ બધા ગુજરાતના નવા અદૃશ્ય લોકોની જમાતમાં ભળે છે.

ઉદ્યોગો તથા શહેરીકરણ હેઠળ આવી જતી જમીનોના લીધે અદૃશ્યોની જમાત વધે છે તેનો એક અન્ય દાખલો પણ છે. વર્તમાન સરકારનો એવો દાવો છે કે દેશ આખામાં તેણે જમીન માટે આદર્શ વળતર વ્યવસ્થાનો દાખલો બેસાડ્યો છે. જેની પાસેથી સરકાર જમીન લે છે તેને વળતર સ્વરૂપે બજારભાવ આપે છે. એ હકીકત છે કે ગુજરાતમાં જમીનોના ભાવ આસમાને ગયા છે અને જમીન પર નભતા નાના અને સીમાંત ખેડૂતોને પણ વળતર સ્વરૂપે લાખો રૂપિયા મળ્યા છે. પરંતુ, જમીન જેવી નક્કર ભૌતિક અસ્કામતને નાણાકીય મૂડીમાં ફેરવ્યા પછી તેમાંથી મળતા વ્યાજ દ્વારા જ જીવનનિર્વાહ કરવાનું ડહાપણ અને પરિસ્થિતિ બહુ ઓછા લોકોમાં જોવા મળે છે. જે આ નાણાકીય મૂડી વપરાઈ જાય તો આ જમીનવિહોણો નવો સમુદાય પણ ગુજરાતના અદૃશ્ય લોકોની જમાતમાં જોડાશે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. નિકટના ભૂતકાળમાં જ

હવે ગુજરાતના રસ્તાઓ પર પોણા બે કરોડ લાખ વાહનો દેખાય અને તેમાં પણ વોલ્વો બસ, વિદેશી બનાવટની તરેહવાર મોટરગાડીઓ, મોટર સાઈકલો, વગેરે દૃષ્ટિગોચર થાય તો તેની છાપ જુદી જ પડે છે. વેગીલા આર્થિક વિકાસના પરિણામે સમૃદ્ધિનો વિસ્ફોટ થયો તેવું લાગે. વાહનની માફક નવાં મકાનો, શહેરીકરણના લીધે નવાં બજારો, હોટેલો, નવા પ્રકારના સિનેમા હોલ, ખાણી-પીણીનાં બજારો, શોપિંગ મોલ વગેરેનો રાફડો ફાટ્યો છે. નાનાં શહેરોમાં અને હાઈ-વે પર પણ પુષ્કળ ઝાકઝમાળ વધી છે. ૨૦૦૧માં શહેરી વસ્તી ૩૧ ટકા હતી જે ૨૦૧૧માં ૪૩ ટકા થઈ ગઈ. શહેરોમાં મધ્યમ વર્ગની સંખ્યા ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં છે. તેઓ પાસે હવે આર્થિક સમૃદ્ધિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને તેનું ભદું પ્રદર્શન પણ થાય છે. તેના લીધે એવી છાપ ઊભી થાય છે કે ૨૦૦૦થી ૨૦૧૧માં ગુજરાતમાં આર્થિક વિકાસ ખૂબ ઝડપી થયો છે. આ છાપ ખૂબ ગાઈવગાડી અને જાહેરાતોના જોરે પણ ઊભી થવા પામી છે.

ટાટાને એસએમએસ પર જમીન આપવાનો જે 'દિલેર' કાર્યક્રમ મુખ્યમંત્રીએ સરકાર દ્વારા કરાવ્યો તે બહુચિંચત 'નેનો' પ્રોજેક્ટમાં ઘણા નાના-મોટા ખેડૂતોની જમીન પર બજારભાવે લેવાઈ. એવું કહેવાય છે કે મોટા ભાગના લોકોએ જમીનોને વેચ્યા પછી મળેલા રૂપિયામાંથી મોટા બંગલા ખરીદ્યા (જેના જમીનના ભાવોનો લાભ દલાલોને જ મળેલો!), મોંઘી ગાડીઓ (જેમાં 'ઑડી' નામ બોલતાં ન આવડે એટલે તેના આગળના ભાગમાં ચાર ધાતુનાં નાનાં વર્તુળ હોય છે તે પરથી એનું નામ 'ચાર બંગડીવાળીઓવાળી' એમ બોલાય) લીધી, લગ્નોમાં ધૂમ ખર્ચા કર્યા અને હજી પણ દારૂની મહેફિલો જમાવી મસ્ત છે. પોતાને મળતાં નાણાં વાપરવાની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા ચોક્કસ હોઈ શકે પણ તેમાં સમાજનું ભવું થતું નથી તે નિશ્ચિત છે. જમીનો પ્રદૂષિત થાય છે. પર્યાવરણીય ખતરો તો છે જ પણ સામાજિક કિંમત પણ સમાજે ચૂકવવાની થશે તેની અવગણના ન થઈ શકે.

પર્યાવરણની ચર્ચાના સંદર્ભે જંગલો અને ખાણોની ચર્ચા પણ જરૂરી બને છે. દેશમાં એવો કાયદો બન્યો છે કે જંગલોમાં રહીને વર્ષોથી આદિવાસી પ્રજા જે ખેતી માટે જંગલોની જમીન ખેડતી હોય તો તેને તેવી જમીનો તેના નામે કરી આપવી. ગુજરાતમાં આ કાયદાનો અમલ અત્યંત નિષ્કાળજીપૂર્વક થયો છે. આના માટે તાલુકા કક્ષાએ બનેલી સમિતિએ શરૂ કરી રાજ્ય કક્ષા સુધીનું તંત્ર જવાબદાર છે. બીજી તરફ જંગલોમાંથી વાંસ અને લાકડા કાઢવાની ફેક્ટરીઓ અને શહેરોના ઉપયોગ માટે નિયમમાં અને નિયમ બહાર મોકલી દેવાય છે. ખાણનો પ્રશ્ન બિહાર, ઓરિસ્સા જેટલો વિશાળ ભલે ન હોય, પણ પ્રદૂષણ અને નિયમનના પ્રશ્ને એટલો જ ગંભીર છે. ગુજરાતના જે આદિવાસીઓ શિક્ષણ મેળવી પાર નથી તરી ગયા, એટલે સરકારી નોકરો નથી થઈ ગયા તેઓ નવેસરથી હાંસિયે ધકેલાઈ રહ્યા છે અને સરવાળે ગુજરાતની અદૃશ્ય જનતામાં ભળી જવાના છે.

કહેવાતા 'ગુજરાત માંડેલ'માં જે પામી ગયા છે તેઓ રાજી થઈ નેતાની પાછળ ડીમડીમ વગાડી રહ્યા છે. તેઓ આવનારા દાયકાઓમાં હજી જિરજોરથી પ્રકૃતિનું શોષણ કરવાના છે અને નાણાં અને ટેકનોલોજીના જેરે પોતાના આવાસો, પાડોશ અને સીમિત વિસ્તારોને પ્રદૂષણમુક્ત કરીને મહાલક્ષે. પરંતુ જે રહી ગયા તે હજી વધારે અદૃશ્ય થવાના છે. ગાંધીજીએ જે તિલિસ્મ આપેવું તેમાં તો દરેક મૂંઝવણ વખતે છેલ્લામાં છેલ્લા માણસને યાદ કરીને તેના ભલા માટે કંઈક થતું હોય તેવું કરવા માર્ગદર્શન હતું. આજે એવો પ્રશ્ન થાય કે શું આજે આપણી વચ્ચે ગાંધી છે ખરા?

(સદ્ભાવ : "નિરીક્ષક", 01 જાન્યુઆરી 2013)

- એતાનશ્રી

ઘરેઘર, હર ગલીમાં દીવડા થાય

• "ઓપિનિયન"નો નવેમ્બર અંક પુસ્તક સમીક્ષા - વિશ્લેષણથી અને વર્તમાન ઘટનાઓ પર ગદ્ય-પદ્યમાં ચર્ચા-ચિંતનથી ભરપૂર રહ્યો. એમાંથી પસાર થતા થોડા વિચારો આવ્યા. તેની આપ-લે કરવાનો અહીં આશય છે.

દીપક બારડોલીકરની નવલકથા 'બખ્તાવર'નું નવેમ્બર અંકમાં ચોવીસ પ્રકરણે સમાપન થયું. છેલ્લું, ૨૪મું, પ્રકરણ પણ કેવું ગહન, મનનશીલ રહ્યું. એ પ્રકરણમાં વકીલ અમજદઅલીની દલીલોમાં સ્વામી વિવેકાનંદનનો સંદેશો જાણે કે જોવા મળતો રહ્યો : સંશય મરણ છે; સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય સંશયમાં બરબાદીનો પથ છે - એ સંશય ધાર્મિક કે રાષ્ટ્રીયતાના રંગોમાં રંગાયેલો હોય ત્યારે. માણસની જલીલી એના ખરાબ સંસ્કારો અને નિજી વૃત્તિઓમાંથી આવે છે માનવતામાં તો સર્વધર્મ સમભાવનાઓ સમાયેલી હોય છે. એક હિન્દુ ભગત, મુસ્લિમ બખ્તાવરનો મોહસિન મિત્ર કે આશ્રયદાતા બની શકે એમાં શંકાને સ્થાન ન હોઈ શકે. ભારતનો મુસ્લિમ નાગરિક ગુપ્તચર વિભાગનો વડો [Intelligence Chief] બને એમાં શંકા અસ્થાને છે. પણ જ્યારે આ સમાચાર ભારતીય પ્રજામાં - સમાજમાં થાય તો એ શરમજનક સ્થિતિ ગણાવી જોઈએ. માનવતાનો મનનીય - ગહન સંદેશ લઈને દીપકભાઈની આ નવલકથા આવી છે.

બળવંત જાનીનું સંપાદિત પુસ્તક, 'વિપુલ કલ્યાણીના ડાયસ્પોરા નિબંધો'નું વિશ્લેષણ કરતાં અદમ ટંકારવી એને સત્વશીલ સર્જન ગણાવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં નિબંધસર્જન કપરો પ્રકાર છે, પરંતુ વિપુલભાઈના આ પુસ્તકમાંના નિબંધો ઝીણવટથી તપાસીને અદમભાઈ કહે છે વિપુલભાઈને આ પ્રકારના સર્જનમાં હથોટી બેસી ગઈ છે. ડાયસ્પોરા નિબંધસર્જનમાં વિપુલભાઈ ટોચ પર વિરાજમાન છે. નિબંધોની કથાવસ્તુ વાંચીને સર્જકનું જે પારદર્શક વ્યક્તિત્વ - સ્વભાવદર્શન થાય છે એનો પરિચય કરાવવામાં અદમભાઈ સફળ રહ્યા છે.

"ઓપિનિયન"નાં છેલ્લા પાનાં પર દીપક બારડોલીકરની ગઝલ 'મલાલા છે' વાચકોના દિલ-દિમાગને હચમચાવી મૂકે છે. પાકિસ્તાનના ત્રાસવાદી તાલિબાનો કેટલા જાલીમ છે, કેવું અમાનુષી માનસ ધરાવે છે એ અચરજનો વિષય બની બેઠો છે. પરંતુ અહીં બ્રિટનમાં શુક્રવાર, 30 નવેમ્બર બની ઘટનાના સમાચાર તો વાંચો - સાંભળો : એક વખત બ્રિટનના રહીશ અને હવે લેબેનોનમાં વસતા શેખ ઊમર બકરી મોહમ્મદ અને લુટનમાં વસતા બ્રિટિશ નાગરિક, વકીલ અજમુમ ચૌધરીની આગેવાનીમાં બક્ષીગામ હોસ્પિટલમાં સારવાર મેળવી રહેલી 14 વર્ષીય બાળા, મલાલા યુસુફ્મી પર ફતવો બહાર પાડી કહેવામાં આવ્યો : 'She is is traitor to Islam because of her attitude and because of her failure to behave like a good Muslim.' અહીં ન અટકતા આ ફતવો આગળ વધે છે : 'The Taliban were right to try to punish her because death is the ultimate punishment for apostasy.'

ધાર્મિક અને ભણેલા મુસ્લિમ તથા એક પશ્ચિમી મુલકમાં રહેતા માણસો આવી અમાનુષી - પાશવી મનોદશા ધરાવે ત્યારે દીપક સાહેબની શ્રદ્ધામાં શ્રદ્ધા ભિળવી આપણે બંદગી - અરદાશ - પ્રાર્થના કરીએ કે મલાલાનો દાખલો લઈ 'ઘરેઘર, હર ગલીમાં દીવડા થાય.'

વાચકમિત્ર ! ઓક્ટોબર મહિનામાં આવેલ 'હરીકે'નું ઘટના પર મહેન્દ્ર શાહનું કાર્ટૂન જોયું ? ભલે જાપાની ભાષામાં આવા વાવાઝોડાને 'હરીકેન' [hurricane] કહેવામાં આવે, પણ ખરેખર જ્યારે ઈશ્વરની પ્રકૃતિને માણસ રગદોળી રહ્યો છે, એની દેખભાળ - સંભાળ રાખવામાં બેદરકાર રહે છે, ત્યારે હરિ માણસ જાતને ચેતવાણી આપવા આવા કહેણ મોકલતો રહેશે ! એ હરીકે'નું સેન્ડીએ ન્યુ જરસી રાજ્ય - મિની ગુજરાતની - ખાનાખરાબી કરી. એ રાજ્યના રહીશોની મનોદશા - ભય-ચિંતામાં મુક્યા એનું દર્શન પ્રવીણ સી. પટેલ 'શશી'એ એમની કવિતા 'સિન્ડિ સમર્તિ'માં રજૂ કર્યું છે.

પહેલા પાનનો નિરંજનાબહેન દેસાઈનો લેખ 'ઓલિમ્પિકની નવાજૂની' વાંચતાં થયું કે "ઓપિનિયન" સામયિકે અમારા એક મિસ્ત્રી, લાડ લેખક લલિત લાડ મેળવ્યો છે ! લલિતભાઈ સુરતી લઢણમાં રમૂજ કટાર 'આંયાં બધાં ઓલરાઈટ' લખે છે. નિરંજનાબહેને ગુજલિશ બાનીમાં ભારતીય ઓલિમ્પિક ટૂંકડીના સભ્યોની 'મસોતા'ને શરમાવે એવી વેશભૂષા અને સ્પર્ધામાં દારિદ્ર્ય દેખાવની દેકડી સરસ રીતે ઊડાડી છે. નિરંજનાબહેનને તો અરજ કે વખતોવખત "ઓપિનિયન"માં ગુજલિશબાનીમાં આપણી વસાહતી સમાજમાં ઘટતી ઘટનાઓ - બનતા સમાચારો પર વિનોદ પાથરી કટાક્ષિકા પેશ કરે.

આ બધા લેખકમિત્રોએ આટલો આનંદ આપ્યો એના બદલામાં એમનો તેમ જ તંત્રીનો સહૃદય આભાર માની લઉં.

- ડાહ્યાભાઈ નાનુભાઈ મિસ્ત્રી

[Kamal Kunj, 3 Buckingham Mews, SUTTON COLDFIELD, West Midlands, B73 5PR, U.K.]

• અંક મળ્યો ... વાંચ્યો ... ગમ્યો ...

આફ્રિકાની લેખિકા, સમાજશાસ્ત્રી અને ઘણું (નામ ભૂલી ગઈ) જેમણે પોતે આયખું ટૂંકાવ્યું એની વાત સ્પર્શી ગઈ. ... વિવેકભાઈનું કાવ્ય પણ બહુ ગમ્યું

મજામાં છો ને ?

- લતા હિરાણી

e.mail : latahr55@gmail.com

જૂનાં મિત્રોનાં દર્શન થયાં

• બાર દિવસ બહામા કુઝ ટૂરની મજ માણી પાછાં આવ્યાં. ચાર શબ્દો અત્યારે મમળાનું છે, Experience, Love, Feel and Remember. દરમ્યાનમાં તમારો “ઓપિનિયન”નો અંક કમ્પ્યુટરે આવી પલાંઠી વાળી બેઠો હતો. મારી ‘સમર્પિત’ને સ્થાન આપવા માટે આભાર. સમગ્ર અંક વાંચી ગયો અને તાજેમાજે બની ગયો. પુનઃ હવે કામકાજ ચાલુ કરીશ. ભૂલી જાઉં તે પહેલાં ઓસ્ટ્રેલિયા/ન્યુઝીલેન્ડના કરેલા પ્રવાસનું આલેખન કરી લેવું છે.

સર્વની અને વાયકોની કુશળતા ચાહું છું. જૂનાં મિત્રો ડાહ્યાભાઈ અને નિરંજનાબહેનનાં દર્શન વર્તમાન અંકમાં થયાં, ગમ્યું. અને, તમારા પુસ્તકના સમાચાર, ભાઈ તમને મારા ખૂબખૂબ અભિનંદન. તમારા લેખો અને લેખિનીનો મને પરિચય છે. પુસ્તક વાંચીશ ત્યારે મને સવિશેષ આનંદ થશે.

- પ્રવીણ સી. પટેલ ‘શશી’

e.mail : pcpatelxshashi@aol.com

રવિશંકર મહારાજનો લેખ ખૂબ પ્રસ્તૂત છે

• નવેમ્બર - ડિસેમ્બરના બંને અંકો મળ્યા છે. આભાર. સાથે પ્રાસ્તાવિક પત્રો જોડે જો તમે કડીઓ [links] મોકલી છે, તે ય રસપ્રદ રહી. તમારા નિબંધો બાબતની ચોપડી અંગે અદમ ટંકારવીનો લેખ ખાસ પસંદ પડ્યો. વળી આશા બૂચનો લેખ તેમ જ ‘બાપ્તિસ્મા’નાં પ્રકરણો ખૂબ ગમ્યા.

રવિશંકર મહારાજના ઉદ્દોધનવાળો લેખ ખરેખર અગત્યનો અને સમયસરનો છે.

ઉષા ઠક્કર

e.mail : ushathakkar@yahoo.com

(અનુસંધાન છેલ્લા પાન પરથી)

‘સાહજબજે, અબ બાહર આઓ. આધા ઘંટા હો ગયા.’ તેના શેઠે બ્રૂમ પાડી. તેણે ઘડિયાળમાં જોયું. હજી ત્રણ મિનિટની વાર હતી પણ ત્રણ મિનિટ માટે શેઠને નારાજ થોડા કરાય? ‘તુમ ઘાસફૂસ ખાનેવાલે ગુજરાતી લોગોકા ઈસ દેશમે કામ હી નહિ.’ શેઠે તેને રોજની જામ જ આ સંવાદ સંભળાવ્યો, ‘થોડા ચિકન-મટન ખાઓ. દો-ચાર પેગ લગાઓ. બોડિમે ખુદ-બ-ખુદ ગર્મી આ જાયેગી.’

‘સટાકા!’ તેને વિભા યાદ આવી. ‘આ કઢીનો વાટકો લે’તો જરા ...’ શિયાળામાં તે લસણનો વઘાર કરીને લવિંગ નાખેલી કઢી બનાવતી અને તેને વાટકો ભરીને આપી જતી. ‘પી લે ... શરીરમાં ગરમાવો આવી જશે.’ તે કાયમ કહેતી. ‘કેટલા વર્ષ થયા હશે એ કઢી પીધાને?’ તેણે વિચાર્યું, ‘પાંચ? .. ના .. ના .. સવા પાંચ.’ તેની પ્રેમકહાની પર વડીલોએ જ પૂર્ણવિરામ મૂકી દીધું હતું. વિભા નહિયાદ પરણી ગઈ અને તેને નયના જોડે પરણાવવામાં આવ્યો હતો. તેની નયના સાથે કુંડળી મેળવાઈ ત્યારે ૩૨ ગુણાંક મળતા હતા અને પંડીતજી મુજબ આવો મેળ ભાગ્યે જ મળતો હોય છે પણ તેમનો મેળ ન મળ્યો. એટલે જ કિસ્મતના તમાચા ખાવા તે લંડન આવી ગયો હતો.

સાંજ સુધીમાં તો તેની હાલત એટલી ખરાબ થઈ ગઈ કે તેના કુર હૃદયના શેઠને પણ દયા આવી ગઈ. સાત વાગ્યે શેઠે કહ્યું, ‘જા બચ્યા આજ એક ઘંટા જલદી ઘર જા, નહિ તો તુ કલ કામપે નહિ આ પાયેગા.’ શેઠે આઠથી બાર જે છોકરો આવતો હતો તેને એકાદ કલાક વહેલો બોલાવી લીધો હતો. ‘કિંકર મત કરીયો, તેરા એક ઘંટેકા પૈસા નહિ કાટુંગા.’ તે થેંક્યું કહીને બહાર નીકળી ગયો. ૧૮૭૦ પકડીને તે પાર્ક પરેડ તો પહોંચી ગયો, પણ હવે તેનામાં એક ડગલું ભરવાની ય તાકાત નહોતી. તેને તેના પંજાબી શેઠની સલાહ યાદ આવી ગઈ. તે પાર્ક પરેડની એક ‘ફૂડ એન્ડ વાઈન’ સ્ટોરમાંથી વિલસ્કીની નાનકડી બાટલી લઈ આવ્યો. વિલસ્કી કઈ રીતે પીવાય તેનું તેને કંઈ જ્ઞાન નહોતું. બાટલી ખોલીને તેણે એક મોટો ઘૂંટ ભર્યો ... બીજા ઘૂંટ ભર્યો ...

નીટ વિલસ્કીનો કડવો સ્વાદ તેને ગમ્યો નહિ પણ શરીરમાં થોડોક ગરમાવો જરૂર આવ્યો. ત્રીજા ઘૂંટડા પછી સંસ્કૃતિ, ગાંધીજી, મા-બાપ, સંસ્કાર અને વિભાની કઢી ધીમ-ધીમ ભૂલાતા ગયા ... તે ગણગણતો રહ્યો, ‘જે નીકળી ગયાં તે સુખી અને રહ્યાં તે દુઃખી.’

જાતને તમાચો માર્યા વિના તેનું શરીર સરકવા માંડ્યું.

e.mail : chiragthakkar.jay@gmail.com

તમે ઈતિહાસ નિર્માણ કરો છો

• હૃદયથી આભાર. તમે જે કવિતા છાપી છે તે તાજેતરમાં જ લખાઈ છે અને એક ગુજરાતી પ્રતિષ્ઠિત સામયિકમાંથી અસ્વીકાર્ય પણ બની હતી. ત્યારે ઘણો નિરાશ થયો હતો. “ઓપિનિયન”માં તે અત્રે પ્રકાશિત થઈ, એ જોઈને મને ઘણી ખુશી થઈ. તમારો ફરી આભાર. નવા તેમ જ ઉભરતા લૂને સ્થાન આપી તમે એક ઈતિહાસ નિર્માણ કરો છો. મને આશા ન હતી કે આ કવિતા છપાશે, પણ તે “ઓપિનિયન”માં છપાઈ છે. મારા માટે તે અણમોલ છે.

“ઓપિનિયન” હું નિયમિત રીતે જોઉં છું - વાંચું છું. તમારા મેલ મને સમયસર મળતા રહે છે, પણ આજનો આ મેલ મારા માટે ઘણો જ મહત્ત્વનો છે. મારું પુસ્તક આવશે તેની વેબલિક જરૂર મોકલીશ. તમે જોઈ-વાંચી પ્રતિભાવ આપશો તો ગમશે અને “ઓપિનિયન” માટે કોઈ કવિતા પસંદ પડે તો તે પ્રકાશિત પણ કરી શકો છો.

“ઓપિનિયન” નવા વર્ષમાં પ્રગતિ સાધતું રહે તેવી અભ્યર્થના.

- હરેશ પરમાર

e.mail : hareshgujarati@gmail.com

• ખરેખર આ ગૌરવભરી યાત્રા છે, ભાઈ. ... ગુજરાતથી ક્યાં ય દૂર, ગુજરાતીની આટઆટલી ખિદમત કરો છો. અમારી શુભ કામનાઓ સ્વીકારજો. બસ, કામ જરી રાખજો.

- યોગેશ વૈદ્ય

e.mail : mryogi62@gmail.com

આપણા પુરાણા દિવસો સાંભરી આવ્યા

• તમારા ઈ.મેલ નિયમિત મળે છે. આભાર. પૈસા માટે નહીં, પરંતુ ગમે છે તેથી કરેલું આ કામ છે. અનેક લોકોને એ સહાયક પણ નીવડે છે. કાશ ! બધા અંકો અથથી ઈતિ વાંચવાનો મને વખત હોત !

હમણાં ગાંધીની આત્મકથા વાંચી કાઢી. વાંચતાં હું તહીન બની ગયેલો. પૂરી કરીને જ જાંખ્યો. અને મને આપણા પુરાણા દિવસો સાંભરી આવ્યા. યાદ છે ને આપણે પદયાત્રામાં જોડાયા હતા અને આશ્રમમાં પણ રહ્યા હતા. મારું માર્ગદર્શન ત્યારે કરવા માટે આભારવશ છું.

- ગણુ નાકર

e.mail : gnaker@bigpond.com

તે લેખ પુનઃ પ્રગટ થાય તો ગમે

• તમે શિસ્તબદ્ધતાથી “ઓપિનિયન” મોકલવામાં નિયમિત રહ્યા છો. અભિનંદન. પત્રકારત્વની આ નમૂનેદાર ને અખંડ સેવાઓ માટે તમને ધન્યવાદ હજો.

દિલ્હીમાં થયેલા ‘ગંગરેપાને કારણે લોકોમાં જ્વાળામુખી ફાટેલો છે તેથી મને નાની બાળકી વિશેનો મારો પેલો લેખ સાંભરી આવ્યો છે, જે તમે “ઓપિનિયન”માં સન 2005 દરમિયાન પ્રકાશિત કરેલો. આ સંદર્ભે તે લેખ પુનઃ પ્રગટ થાય તેમ હોય તો વિચારજો.

- દાઉદભાઈ ઘાંચી

e.mail : ghanchida27@yahoo.co.in

મારી વિદાયનો દિવસ આવી પહોંચ્યો છે;

હું મારા હૃદયને નવી ક્યારીમાં રોપું છું;

મારા પ્રયાણ પછી વસંત આવશે અને

પુષ્પમાં ને પલ્લવમાં મારી આશાઓ હિલોળશે.

મજલને અંતે જ્યાં પહોંચાય છે

એ મારી જાતરાનો મુકામ નથી;

મારી ઝંખના તો રસ્તાને તીરે

વસેલાં દેવસ્થાનો પર પહોંચવાની છે.

- રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

(સદ્ભાવ : ‘તણખલાં’ - રવીન્દ્રનાથનાં મૌકિતકો; અનુવાદક : જયંત મેઘાણી)

માથા ઉપર જાણે લોખંડનો દડો મૂક્યો હોય, તેમ તેનાથી ઊભું થવાનું નહિ. બંને હાથનો ટેકો લઈને તેણે ધડને ઊભું થવા ધકેલ્યું. માથું પણ તેની સાથે-સાથે ઊંચકાયું. સ્નો જાણે બહાર નહિ તેની પર જ પડ્યો હોય તેમ તે ધ્રુજતો હતો. બે પગની ઉપર અને માથાની નીચે જાણે બરફની એક પાટ હોય, તેમ તેને ધડ હોવાનો અહેસાસ જ નહોતો થતો. અઠવાડિયા જૂની ગંજી, બગલમાંથી ફાટેલું થર્મલ ટોપ, શર્ટ, જમ્પર અને જોકેટ – જાણે બધું જ ગાયબ થઈ ગયું હોય, તેમ તેનું શરીર આ વિદેશી વાતાવરણમાં થરથરતું હતું. તેને જાેબ પર નહોતું જતું.

‘સટાક!’ તેણે પોતાની જાતને ઊઠાડી. ‘જાેબ પર નહિ જઈ તો પાઉન્ડ કોણ આપશે?’ તેના વિચાર પર તો છાપેલું હતું, ‘No recourse to public funds.’

એ જ રૂમમાં રહેનારા બીજા ત્રણ છોકરામાંથી એક તો હજુ નાઈટ-શિફ્ટ પતાવીને પાછો જ આવ્યો નહિ હોય, તેમ તેના બંકબેડ પરથી લાગતું હતું. બીજા બે છોકરાઓ બહાર સ્નો-મેનની જોડે ફોટા પડાવવામાં વ્યસ્ત હતા, તેવું તેને બારી ખોલ્યા વિના જ દેખાયું કારણ કે સિંગલ ગ્લેઝિંગવાળી એ બારીને પડદો નહોતો, માત્ર પાતળી કંધોણ સફેદ વોઈલ હતી. ઊભા થતી વખતે તેનાથી ધ્યાન રહ્યું નહિ અને તેના બેડની ઉપરના બેડ સાથે તેનું માથું અથડાયું, પણ તેને વાગ્યાનો કંઈ અહેસાસ ન થયો. આખા શરીરમાં જાણે એનેસ્થેટિક – ચેતનાવિહીન અવસ્થા પ્રસરેલી હતી. તેણે બેડની બહાર પોતાના પગ ધકેલ્યા. બંકબેડનો સળિયો પકડીને તે માંડ-માંડ ઊભો થયો, પણ એટલામાં તો તે હાંફી ગયો. જાણે ખીલા ફોક્કીને તેના પગ વુડન-ફ્લોર પર જડી દીધા હોય, તેમ મહાપરાણે ડગલાં ભરતો તે રૂમના દરવાજા પાસે પહોંચ્યો. હંમેશાં બંધ રહેતા હીટર પર અજાણતાં જ તેનો હાથ અડ્યો અને એ ઠંડા સ્પર્શથી તે પાછો ધ્રુજી ગયો. લેન્ડ-લોડને બે-ચાર સંભળાવી દઈને બીજા રહેવા જવાનો વિચાર આવી ગયો.

‘સટાક ! અઠવાડિયાના પાંચીસ પાઉન્ડમાં ક્યાં ય રૂમ મળે છે?’ દર અઠવાડિયો મળતા દોઢસો પાઉન્ડના પગારમાંથી થાય એટલી બચત કરી તેણે દેવું પૂરું કરવાનું હતું અને આવતા વર્ષે પૂરા થઈ રહેલા તેના સ્ટુડન્ટ વિઝાના એક્સ્ટેન્શન માટે પણ ત્રણેક હજાર પાઉન્ડ ભેગા કરવાના હતા.

હંમેશની જેમ ઠંડા પાણીથી બ્રશ કર્યું પણ મોઢું ધોતા પહેલાં તેણે હિંમત એકઠી કરવી પડતી. ત્રણ બેડરૂમના આ ઘરમાં કુલ ચૌદ છોકરાઓ રહેતા, પરંતુ ગરમ પાણી માત્ર સવારે સાતથી નવ જ ચાલુ કરવામાં આવતું. તેને સાત વાગે તો જાેબ પર જવા નીકળી જવું પડતું. એટલે ખાલી રવિવારે ગરમ પાણીથી નહાવાનો મોકો મળતો. આજે ઠંડા પાણીથી નહાવાની તેની હિંમત નહોતી એટલે બોડી-સ્પ્રે છાંટીને કામ ચલાવી લીધું. ‘આસટા’ની Smart Price લખેલી બે કોરી બ્રેડ અને પાતળી અંગ્રેજી ચાને ગળા હેઠળ ઉતારીને, સાતને પાંચની ૧૮ નંબરની બસ પકડવા, તે પોતાના શરીરને દોડાવવા માંડ્યો. બસ તો મળી ગઈ, પરંતુ બેસવા માટે જગ્યા ન મળી. ઉપરના માળે ચડવાની તેની હામ નહોતી એટલે એક સળિયાના ટેકે તે ઊભો રહ્યો. ઈચ્છા થઈ આવી કે આગલા સ્ટોપે આ બસમાંથી ઊતરી જઈને સાતને બાર વાગી બસ લેવી.

‘સટાક! મોડો પડીશ તો શેઠ બે પાઉન્ડ કાપી લેશે. આખા અઠવાડિયાનું બજેટ ગડબડાઈ જશે.’ એ બીકથી એ જ બસમાં તે ઊભો રહ્યો.

બસ જ્યારે પાર્ક પરેડ પહોંચી ત્યારે તે યુગયુગાંતરથી ઊભો હોય તેમ થાકી ગયો હતો. બસ-સ્ટોપની લાલ રંગની બેઠક જાેબને બેસવા મન લલચાયું પણ આગળના ચાર રસ્તે રેડ સિગ્નલને કારણે ઊભેલી ૧૮૭ નંબરની બસ દેખાઈ અને તે કાળા થઈ ગયેલા લપસણા સ્નો પર સાચવી-સાચવીને દોડવા લાગ્યો. આ બસમાં સીટ તો મળી પણ દરવાજાની પાસે જ. જેવો દરવાજો ખુલતો કે તાવથી ધાખતું તેનું શરીર સૂકા પાંડાંની જેમ ધ્રુજી ઊઠતું. એ સીટ પર કાઢેલી પંદરેક મિનિટમાં જાણે તે નોર્થ-પોલની મુલાકાત લઈ આવ્યો હતો. વોરિક એવન્યુ આવતાં તેણે પાછું સ્નો પર ઊતરવું પડ્યું અને ચાલતો-ચાલતો તે ‘લેટનાઈટ ઓફ લાઈસન્સ’ પર પહોંચ્યો ત્યારે આઠ વાગવામાં એક મિનિટની

વાર હતી. તેને આવતો જાેબને શેઠે ઘડિયાળમાં સમય જાેબો, હકારમાં માથું હલાવ્યું અને તેને દુકાનના પાછલા દરવાજાની ચાવી આપી. અંદર જઈને તેણે લાઈટ કરીને હીટર ચાલું કર્યું અને તેના પર હાથ ગરમ કરવા માંડ્યો. પાછળ-પાછળ શેઠ અંદર આવ્યો. શેઠ બહુ ઓછું બોલતો પણ તેની તીણી નજરથી તે બધું જ સમજાવી દેતો. શેઠને જાેબને તે હીટર પાસેથી ખસી ગયો અને પોતાની ડિગ્રીઓને યાદ કરતાં-કરતાં દાડની બાટલીઓ અને કાઉન્ટર પરની ધૂળ સાફ કરવા માંડ્યો.

‘સટાક! બી.એસ.સી. અને બી.એડ.ની ડિગ્રીઓ શું આ ધૂળ સાફ કરવા લીધી હતી?’ એક માધ્યમિક શાળામાં તે ગણિત ભણાવતો, ટ્યુશન્સ કરતો અને લોકો તેને સાહેબ...સાહેબ કહીને બોલાવતાં. એક વિદ્યાર્થીના પપ્પાએ વાતમાંથી વાત નીકળતા તેને ઓફર આપી, ‘સાહેબ, સાવ અભણને ગમાર લોકો લાખો ખર્ચાને લંડન જાય છે અને ખર્ચવાના બે ગણા પહેલા જ વર્ષે કમાઈ લે છે. તમે તો ભણેલા છો. તમે ધારો તો સરતામાં લંડન જઈને લાખો બનાવી શકો.’ અને તેણે ગેરંટી પણ આપી કે ‘વિચાર આવે પછી જ મને પૈસા આપજો. પહેલા ખાલી વિઝાની ફી ને કોલેજ રજીસ્ટ્રેશનના થઈને પાંચીસેક હજાર થશે અને એ ય તમારે મને નઈ આપવાના, સીધા-સીધા ભરી જ દેવાના.’ તેને વિચાર આવ્યો કે લોકો પચીસ-ત્રીસ લાખ ખર્ચાને ગેરકાયદેસર રીતે અમેરિકા જાય છે જ્યારે અહીં તો માત્ર પાંચ લાખ જ ખર્ચવાના અને લંડનના કાયદેસરના દોઢ વર્ષના વિઝા મળે અને એમ.બી.એ.ની ડિગ્રી પણ ખરી અને ના ફાવે તો દોઢ વર્ષમાં બધો ખર્ચો કાઢીને બે-ચાર લાખ બનાવીને પાછા. તેના મનમાં એજન્ટનું પેલું વાક્ય વસી ગયું હતું, ‘અમેરિકાના ડોલર કરતાં લંડનનો પાઉન્ડ મોટો ખરોને! સીધા એકના એસી થાય.’ એટલે એકના એસી કરવા માટે બચતના એકાદ લાખ અને ચાર લાખની ઉધારી કરીને તે લંડન આવી ગયો. અહીં આવ્યાના દોઢેક મહિનામાં તો તેની એક ક્લાસીસ જેવી નાનકડી કોલેજ બંધ થઈ ગઈ અને ત્યારથી તે આ સવારના આઠથી સાંજના આઠની બાર ક્લાકની નોકરી કરતો હતો. તેને સોમથી શનિના ૬૦ ક્લાકના ઉચ્ચ દોઢસો પાઉન્ડ મળતા. આમ તો સ્ટુડન્ટ વિઝા પર ૨૦ ક્લાક કાયદેસર કામ કરી શકાતું અને તેમાં જે કાયદેસર પગાર મળે તે આ દોઢસો પાઉન્ડથી વધારે જ હોય, પણ એ નોકરી માટે કોલેજનો એનરોલમેન્ટ લેટર, એકેડેમિક કેલેન્ડર અને ટાઈમટેબલ જેવા કેટલાયે કાગળો આપવા પડતા, અને એની કોલેજ તો ક્યારનીય બંધ થઈ ગઈ હતી, એટલે તેણે ગેરકાયદેસર રીતે આવી કેશ-જાેબ કરીને સામે ચાલીને શોપાવું પડતું.

આખી દુકાનની ધૂળ સાફ કરવામાં ક્લાક ક્યાં જતો રહ્યો તેની ખબર જ ન પડી અને નવ વાગ્યે જેવો શેઠે દુકાનનો આગલો દરવાજો ખોલ્યો કે ઠંડી હવાની લહેરથી તેના શરીરમાં આવેલું થોડુંક ચેતન કંપવા માંડ્યું. દુકાનમાં કોઈ ગ્રાહક ન હોય, કામ ન હોય અને તે સ્ટૂલ પર બેસે, તે શેઠને ગમતું નહિ માટે સ્ટૂલ જાેબને તેને બેસવાની ઈચ્છા થતી તો પણ તે ઊભો રહેતો. બપોરે બે વાગ્યે લંચ-બ્રેક પડતાં સુધીમાં તે લગભગ મૃતપ્રાય: થઈ ગયો હતો. તે જ્યાં રહેતો ત્યાં માત્ર એક જ વાર, તિહાડ-જેલ જેવું ચવડ ખાવાનું મળતું એટલે લંચ-બ્રેક તેના માટે ખાવાનો સમય નહિ પણ ઈન્ડિયા ફોન કરવાનો સમય. એ એક જ સુખ હતું અહીં. એક પેન્સમાં ઈન્ડિયા વાત થતી એટલે રોજ ઈન્ડિયા ફોન કરવો પોસાતો. આજે જો કે એવી કોઈ ત્રેવડ નહોતી. સ્ટોરરૂમાં જઈને એક રેક પર પીઠ ટેકવી, પગ લાંબા કરીને આંખો મીચીને તે બેસી ગયો. અચાનક તેનો મોબાઈલ વાઈબ્રેટ થવા લાગ્યો. રોજ તે આ સમયે જ ઈન્ડિયા ફોન કરતો અને ઈન્ડિયામાંથી કોઈને કામ હોય તો તે લોકો પણ આવા જ સમયે મિસ-કોલ કરતાં. તેણે ચેક કર્યું. સાહુભાઈનો મિસકોલ હતો. આ સાહુભાઈને એક નાનકડી કશિયાણાની દુકાન હતી અને ગામડા-ગામમાં રહી-રહીને ય તે શેઠ બનીને સુખથી જીવવા જોગુ કમાઈ લેતો હતો, છતાં તેને એમ જ લાગતું કે ‘જે નીકળી ગયાં તે સુખી અને રહ્યાં તે દુ:ખી.’ એ સાહુભાઈને ગમે તેમ કરીનેય લંડન આવવું હતું. એટલે દર બીજા દિવસે તેમનો મિસકોલ અચૂક આવતો. પણ આજે તેનું શરીર તૂટતું હતું માટે તેણે એ મિસકોલનો સામે જવાબ આપ્યો નહિ.